

KUML 2019

KUML 2019

Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab

With summaries in English

I kommission hos Aarhus Universitetsforlag

Redaktion: Jesper Laursen

Artiklerne i Kuml fagfællebedømmes efter gældende regler

Tilrettelægning: Louise Hilmar

Omslag: Louise Hilmar

Korrektur: Anne Lise Hansen

Oversættelse og sproglig revision: Anne Bloch Jørgensen & David Earle Robinson

Tryk: Narayana Press

Skrift: Aldine 401 BT

Papir: Arctic Volume

Copyright © 2019 Jysk Arkæologisk Selskab

ISBN 978-87-93423-40-4

ISSN 0454-6245

Indhold / Contents

Lise Frost, Gry H. Barfod & Marie Kanstrup

Bronzealderens hjortetaksøkser – datering og deponeringsforhold.....	9
Bronze Age antler axes – dating and depositional context.....	39

Mogens Hægsberg, Jens Jeppesen & Jesper Laursen

Høj Stene	
En monumental skibssætning ved Gudenåen.....	41
Høj Stene	
A monumental ship setting by the Gudenå river.....	88

Rune M.G. Pommer & Morten Ravn

Den sene vikingetids amfibiske militæroperationer	
Eksperimentalarkæologiske forsøg med landsætning og kampformationer.....	93
Late Viking Age amphibious military operations	
Experimental archaeological trials with landings and combat formations.....	124

Pia Katrine Lindholt & Morten Larsen

Vrejlev Klosterkirkes middelalderlige bygningshistorie.....	127
The nunnery church at Vrejlev buildings history.....	152

Hans Krongaard Kristensen

Afviklingen af de middelalderlige klostre i Danmark og Nordtyskland	153
The dissolution and subsequent fate of Medieval monasteries in Denmark and northern Germany.....	211

Forum

Lone Hvass

Om Egtvedpigens rejse	215
-----------------------------	-----

Kent Otte Laursen

Troldtøj og guldfigurer	
Om et par nye tolkninger af fund fra germansk jernalder i lyset af nyere tids sagn	223

<i>Jes Wienberg</i>	
Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark	
Disputatsopposition 1.....	253

<i>Jan Brendalsmo</i>	
Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark	
Disputatsopposition 2.....	270

Anmeldelser

Hans Andersson	
<i>Medeltida Urbanisering. Uppsatser</i>	
(Jette Linaa).....	282

Peter Moe Astrup	
<i>Sea-level Change in Mesolithic southern Scandinavia. Long- and short-term effects on society and the environment</i>	
(Kristoffer B. Pedersen).....	285

Jens-Henrik Bech, Berit Valentin Eriksen and Kristian Kristiansen (eds.)	
<i>Bronze Age settlements and land-use in Thy, Northwest Denmark, vol. I & II</i>	
(Christopher Prescott).....	288

Lars Bjarke Christensen	
<i>Nationalmuseet og storstensgravene 1890-1950</i>	
(Sven Thorsen).....	293

Nils Engberg	
<i>Danmarks døde kirker. Middelalderens nedlagte kirke</i>	
(Jes Wienberg).....	296

Anders Lundt Hansen	
<i>Sølv, blod og kongemagt. Bag om vikingemyten</i>	
(Kasper H. Andersen).....	299

Christofer Herrmann	
<i>Der Hochmeisterpalast auf der Marienburg. Konzeption, Bau und Nutzung der modernsten europäischen Fürstenresidenz um 1400</i>	
(Hans Krongaard Kristensen).....	303

Helle W. Horsnæs, Jens Christian Moesgaard & Michael Märcher	
<i>Denar til daler. Danmarks mønthistorie indtil 1550</i>	
(Thomas Guntzelnick Poulsen).....	306

Lisbeth M. Imer	
<i>Danmarks runesten – En fortælling</i>	
(Lars Krants Larsen).....	309

Ola Wolfhechel Jensen	
<i>På spaning efter det förflutna. En historia om arkeologiskt fältarbete i Sverige 1600-1900</i>	
(Henriette Lyngstrøm).....	310

Hans Krongaard Kristensen <i>Mariager Kloster</i> (Stephan Borgehammar).....	312
Morten Larsen <i>Danmarks Middelalderlige Tiggerklostre. Franciskanernes og dominikanernes bygningskultur</i> (Michael Andersen).....	314
Henriette Lyngström (red.) <i>Farverige Vikinger</i> (Sarah Croix).....	316
Marzena J. Przybyła <i>Pressblechverzierte spätkaiserzeitliche Trachtbestandteile in Südsandinavien</i> (Kent Andersson).....	319
Caroline Wickham-Jones <i>Landscape Beneath the Waves. The Archaeological Investigation of Underwater Landscapes</i> (Peter Moe Astrup).....	322

Anmeldelser

Hans Andersson: *Medeltida Urbanisering. Uppsater 1972-2015.* Lund studies in historical archaeology 19. Lund 2017. 271 sider. ISBN 978-91-89578-71-5. Pris: 141 SEK

Indenfor middelalderarkæologien er der ikke noget, der er skrevet så mange bøger om, som byer. Spørgsmålet om, hvad byer er, og hvorfor de er opstået, optager sindene som de har gjort siden fagets grundlæggelse, og diskussionen virker mere livlig end nogensinde før. Det danske *Projekt Middelalderbyen*, der tog sin begyndelse i 1980'erne, fik sin afslutning i 2016 med en oversigt over de danske byer i middelalderen ved historikeren Bjørn Poulsen og arkæologen Hans Krongaard Kristensen. Ydermere står forskningscentret URB-NET på Aarhus Universitet centralt i udforskningen af urbaniseringsprocesserne, og en række nyligt afsluttede forskningsprojekter i blandt andet Aarhus, Odense og København har ligeledes haft fokus på urbanisering i forskellige perioder.

Men udforskningen af urbaniseringen har en historie, der rækker helt tilbage i 1970'erne. Det gør Hans Andersson, der er svensk byarkæologisk grand old man, opmærksom på i sit værk om den middelalderlige urbanisering. Hans Andersson virkede som professor i middelalderarkæologi ved Institutionen for Arkeologi och Antikens historie, Lunds universitet fra 1987 til 2001 og har også siden sin fratræden været særdeles aktiv. I bogen har Hans Andersson samlet 11 af sine mange artikler og arbejder publiceret mellem 1972 og 2015. Sådan en udgivelse er usædvanlig af flere grunde. Det mest almindelige format ved hyldester er vennebogen, hvor en række kolleger og tidligere studerende skriver artikler, der belyser,

hvor langt inspirationen fra læremesteren har bragt dem. Sådan en bog har Hans Andersson allerede fået ved sin afgang som professor, men nu har Andersson altså besluttet at skrive én selv ved at genudgive en række af sine tidligere arbejder, som han skriver, nok mest for sin egen skyld, for tydeligere at kunne se, hvad der er sket med hans egne opfattelser i de godt 50 år, der var gået. Nu kunne man jo let forledes til at tro, at sådan en udgivelse var dybt uaktuel, men det er langt fra tilfældet, for nutiden tumler lige så meget med bybegrebet, som Andersson har gjort i sin lange karriere, og det er sundt at blive mindet om fortidens indsats i det mangefacetterede og komplekse felt, som byforskningen er. Hvor komplekst feltet egentligt er, og hvor meget, der er behov for perspektiv og tilbageblik, kom senest til udtryk ved en workshop arrangeret af nogle ph.d.-studerende med deltagelse af en række skandinaviske byarkæologer og -historikere for tre år siden. Formålet med den uformelle workshop var at forsøge at afklare, hvilke af de mange træk, der karakteriserede vores middelalderbyer, som var vigtigst, men trods livlig diskussion endte mødet ikke med en samlet definition, og det blev betonet, hvor forskelligartet feltet faktisk er. Grunden er naturligvis den enkle, at byen er mangt og har mange funktioner på mange skalaer, for mange mennesker, og hvad der var det væsentligste, afhænger det naturligvis af forskningssituationen og af hver enkelt forskers eget perspektiv på byen. Mødet gav anledning til en livlig diskussion. Nogle hævdede at byens institutioner, som kirker og klostre, rådhus og offentlige bygninger var, hvad der burde definere byen og afgrænse den i forhold til andre bebyggelsestyper. Andre mente,

at det, at der blev slået mønt i byerne, var det væsentligste. Andre igen mente, at det retslige skel mellem land og by var vigtigst i definitionen af byen, og andre igen, at byens funktion som centrum for handel og håndværk var det vigtigste, og at købstadsprivilegiet var centralt. Men som det også blev fremhævet, kendes retslige skel, handel og håndværk, møntslagning og offentlige bygninger fra en række lokaliteter, der ikke normalt opfattes som byer; blandt andet fra nogle af vores borgere eller fra lokaliteter, vi normalt opfatter som handelspladser. Hvad der synes at stå stærkt i bevidstheden hos mange var byens fysiske, administrative og retslige afgrænsning til det omgivende land. Andre fremhævede, at denne afgrænsning ikke nødvendigvis er en funktionsmæssig, aktivitetsmæssig eller befolkningsmæssig afgrænsning, og at en betoning af afgrænsningen medfører, at byen fremstår dynamisk, og landet tilbagestående, og det er ikke nødvendigvis et retvisende billede af hverken by eller land. Andre fremførte, at den urbane livsstil, kaldet urbaniteten, der er præget af ganske bestemte sociale praktikker indenfor affaldshåndtering, boligkultur og mad og drikke, er, hvad der kendetegnede en by. Men det blev modsagt af andre, der fremhævede betydningen af den sociale kompleksitet i vore byer. Urbaniteten var en livsstil, der kun deltes af det lille velstående mindretal, mens de mange fattige og ubemidlede livsstil ikke ser ud til at have været så forskellig fra de fattige landboeres, selvom livsgrundlaget var et andet. Hvad der karakteriserer byerne er naturligvis stabiliteten, og det blev fremført på mødet også. De fleste af vores byer har ligget på samme sted siden vikingetiden eller den tidlige middelalder, og middelalderbyens kirker, torve, gader og byplaner, hvoraf mange er bevarede, giver byerne et præg af stabilitet og kontinuitet. Men igen viste diskussionen, at den stabilitet er en illu-

sion. Både ny og ældre forskning har vist, at byernes fysiske stabilitet kontrasterer deres befolkningsmæssige ustabilitet. Faktisk betød den store dødelighed i byerne, at de var fuldstændig afhængig af konstant tilflytning fra oplandet, andre byer eller fra udlandet. Det sætter byen som mødested i centrum for bydefinitionerne og pointerer, at byen havde et enormt potentiale for udveksling af information, for vækst og innovation; et potentiale, der kunne udløses i mange forskellige former mellem mange forskellige mennesker. Men at byens funktion som et pulserende mødested mellem mennesker var centralt, var det punkt, mange på det førnævnte møde var mest kritiske overfor. Så det endte i en frugtbar *impasse*, der viste, hvor komplekst et felt byforskningen er. Her giver Anderssons tilbageblik vigtig indsigt i baggrunden for debatten og lader os vurdere, om diskussionen går frem, tilbage eller i ring.

Svensk middelalderarkæologi i Hans Anderssons tradition har længe været præget af en bred og bevidst metodisk og ikke mindst teoretisk tilgang til byforskningen, men Danmark og Sverige har i de senere år nærmet sig hinanden mere og mere. Også i det perspektiv er det interessant at høre, hvad Andersson har at berette. Andersson føler varmt for projekt *Medeltidsstaden*, der da også på mange måder, og ikke mindst af ham selv, som det fremgår af bogens forord, kan opfattes som hans livsværk. Det svenske projekt Medeltidsstaden blev grundlagt af Andersson med flere i 1975 som et projekt, der skulle kortlægge og analysere den byarkæologiske forskningssituation, bearbejde materialet, ensrette dokumentationen og foreslå retningslinjer for den fortsatte virksomhed, alt sammen med udgangspunkt i de byer, der i middelalderen var byer i juridisk forstand. Det er klart, at det, at definitionen af en by i projektet hviler på et juridisk/administrativt

begreb, var af afgørende betydning for, hvilke pladser der kom med i projektet, og det var primært de højmiddelalderlige, noget som Andersson er helt åben omkring. Ser vi på det danske søsterprojekt, *Projekt Middelalderbyen*, blev det grundlagt omtrent samtidigt, i 1977, af daværende professor i middelalderarkæologi, senere rigsantikvar, Olaf Olsen. I dette projekt blev skriftlige og arkæologiske kilder fra et antal byer registreret, kort og prospekter indsamlet og yderligere undersøgelser foretaget. Projektet resulterede mellem 1985 og 1992 i udgivelse af bind om syv byer, en ottende i 2013 og så et afsluttende bind, der samler op på byerne i det middelalderlige Danmark.

Nu er det jo en tilbageskuende bog, der især kan ses som en lang forskningshistorisk redegørelse – det er dens natur, men undertegnede havde gerne set, at Andersson i højere grad, end han gør, havde kommenteret sine tidligere arbejder og selv havde trukket linjerne op, måske i et forord. Nu overlades det i høj grad til læseren. Derfor kan det faktisk anbefales at læse bogen bagfra, startende med den stærkt læsbare efterskrift, der rummer, hvad Andersson i dag mener om urbanisering (se nedenfor), og så fortsætte med det sidste og yngste kapitel, “Urbanisering, Kontinuitet og Diskontinuitet”, fra 2015, der er oversat fra originaludgavens engelske – som alle bogens oprindeligt engelsksprogede bidrag er, og først blev trykt i en hyldestbog til Ingvild Øye, professor i middelalderarkæologi ved universitetet i Bergen. Det kapitel afslutter bogens første sektion, samlet under overskriften “Medeltida Urbanisering: Svenska och Skandinaviska Perspektiv”, der med seks artikler er den største og også den kronologisk bredeste, med artikler fra 1972 til 2015. Anden del, under overskriften “Skandinavien och “World System””, indeholder en enkelt artikel, om historisk arkæologi og globalisering, fra

2002 og genoptrykt 2009. Næste tema, kaldet “Regionalt: Vestsverige”, indeholder, som overskriften siger, artikler om tre vestsvenske byer og er skrevet i regi af Anderssons tid som länsantikvarie i Göteborgs- og Bohus län fra 1977 til 1987. Sidste del af bogen reflekterer Anderssons engagement i projekt Medeltidsstaden, og omfatter en reflekterende artikel om projektet fra 2009 og selve programmet affattet i 1976. Opdelingen i temaer virker ikke ganske naturlig, som den ujævne fordeling af antallet af artikler samlet under de lidt anstrengte overskrifter antyder. Spørgsmålet er, om ikke det havde været bedre simpelthen at bringe artiklerne i kronologisk orden, og meget gerne startende med den yngste, og så lade det være godt i stedet for at tvinge dem ind i temaer. Alle artiklerne er jo en refleksion af Anderssons livslange interesse for urbanisering, mens vekslende skala, perspektiver og særlige fokuspunkter bunder i hans karriere først på landsarkivet i Göteborg og siden som omtalt som länsantikvarie og siden professor i arkæologi. At den tematiske opdeling heller ikke bekommer Andersson selv ganske vel fremgår af forordet, hvori han noterer, at han tror, at de “principielle og teoretiske linjer för den tidiga urbanisering, som jag diskureret och urviklet över åren fortfarande har aktualitet” og fortsætter med, at det han “fremför allt vill redovisa är min kontinuerliga diskussion om den medeltida urbaniseringen”. Når nu den kontinuerlige diskussion ligger Anderssons hjerte så nær, undrer det da, at han bryder det kronologiske forløb med sine temaer, der ganske vist skiller det lokale fra det regionale fra det globale, men samtidig bryder netop det udviklingsforløb, som Andersson selv fremhæver som det vigtigste.

I sin korte efterskrift sammenfatter Andersson, hvad urbanisering er for ham. Andersson opdeler bykriterierne i funktionelle, topografiske og retsligt/admini-

strative. Som det grundlæggende fremhæver han de funktionelle kriterier, baseret i behovet for mødesteder for at få adgang til ressourcer, som ikke kunne skaffes lokalt, kombineret med behovet for samlende administrative funktioner for et større område (s. 243). Han skriver efterfølgende, at han har været tvivlende overfor at applicere kvantitative mål, fremfor alt demografiske, fordi der er for få sådanne data tilgængelige. Den nyeste adgang til byforskningen betyder dog, at kvantitative så vel som kvalitative mål bliver flere og sikrere dag for dag. Men han fremhæver også byens funktion som distributør og knudepunkt for tilførsel af varer til et større område som helt grundlæggende for byen gennem tiden. I samme efterskrift skitserer Andersson sit nuværende syn på byens udvikling, fra centralplads i vikingetiden til middelalderby med tæt bebyggelse, gadesystemer og matrikulering omkring 1200. Samtidig kommer byernes forvaltning til. Andersson ser de højmiddelalderlige byer som led i en kongelig magtudøvelse og kontrol med ressourcer og handel. Samtidig fremhæver han i de senere artikler urbanisering som udtryk for menneskers behov for at finde mødesteder for udveksling af både varer, ideer og tanker; mødesteder som det Andersson kalder "maktens interessenter" annekterer, udvikler og giver permanent (s. 247). Samlet set afslutter Andersson sin karriere med at konkludere, at urbaniseringens grundlag er menneskers behov for steder og pladser at mødes. Det er bevægelsen fra det formelle og teoretiske i samlingens ældste artikel og til den smukt udtrykte, enkle og nærmest rørende humanisme med mennesket i centrum i efterskriften, der er det blivende indtryk af bogen, og det er ikke noget dårligt eftermæle at sikre sig. Andersson har præget ikke bare svensk, men skandinavisk byforskning i årtier, og hans mange

elever fører diskussionen flittigt videre. Her i sin pensionering har den endnu aktive Andersson så overskud til stadig at engagere sig i det felt, der står ham så nær. Men desværre var han ikke deltager i den workshop, jeg refererede til i begyndelsen af denne anmeldelse. Hvis han havde været det, var resultatet måske stadig blevet en impasse, men diskussionen havde nok fået flere nuancer.

Jette Linna
Moesgaard Museum

Peter Moe Astrup: *Sea-level Change in Mesolithic southern Scandinavia. Long- and short-term effects on society and the environment.* Moesgaard Museum & Jutland Archaeological Society. Højbjerg 2018. 207 sider. ISBN 978-87-93423-29-9. Pris: 300 DKK.

På internationale konferencer tiltrækker oplæg om danske submarine stenalderboplader sig altid stor opmærksomhed. Med god grund. Den sene del af mesolitikum og især de bevaringsforhold littorinatransgressionerne har sikret genstande af organisk materiale er blandt de største arkæologiske skatte i verden. På de konferencer plejer folk andægtigt at læne sig tilbage og lade sig bade i lyset fra det oplyste lærred, mens de nyder synet af træ, knogle og tak. Men når man har været på flere af disse konferencer, kan man godt få den tanke, at netop disse vidunderlige bevaringsforhold (der rent faktisk er truet bigtime flere steder) kan være en sovepude, der forhindrer gode hypoteser i at blive dannet. Genstandspornografi kan være et nødvendigt fix, men hvor meget siger det os egentligt om de mennesker, som vi så gerne vil blive klogere på?

På den baggrund lovede det godt, at bladde gennem Peter Moe Astrups nye blåhval af en bog, *Sea-level Change in*

Mesolithic southern Scandinavia. Der er meget få billeder af fantastiske fund, det første kommer først på side 25. Det er egentligt ret modigt at gå udenom det oplagte og i stedet fokusere på det, der i sidste ende gør os klogere: hypoteser, data og analyser. Spørgsmålet er så bare, om det lykkedes. For bogens emne er måske det vigtigste for forståelsen af vores mange submarine mesolitiske bopladser: Hvordan og hvornår de endte under havets overflade. Langt de fleste bopladser, vi kender, er fra Kongemose- og Ertebøllekulturen. Skyldes det, at de udgør den første tilpasning til et liv ved kysten, og var de i den forudgående Maglemosekultur bare hovedsageligt i indlandet? For at undersøge dette på en ny måde kræver det en ny tilgang. Hidtidige kurver over havniveaueets ændringer i mesolitisk tid har især fokuseret på landskabet omkring Atlantikum, hvor verdenshavene for alvor stiger. De kort, vi har brugt til at beskrive Maglemosekulturens landskab, stammer fra Brøndsteds *Danmarks Oldtid* fra 1930'erne. Forsøg på at beskrive Maglemosekulturen i forhold til havene har i meget høj grad været spekulative på baggrund af nogle få C13-målinger fra menneske og hundeknogler. Som et bidrag til debatten præsenterer Peter Moe ikke mindre end otte nye modeller for udviklingen mellem land og hav i perioden 8000-4000 f.Kr., der om ikke andet giver os en bedre forståelse for landskabets dannelse gennem en lang og sammenhængende periode af vores forhistorie. Det er selve grundlaget for opfattelsen af det 'vandskab', der har formet vores opfattelse af land siden istidens ophør.

Bogen er på 206 sider, trykt på godt papir og sat op med et godt forhold mellem tekst og figurer. Baggrunden for bogen er forfatterens ph.d.-afhandling fra 2015 med supplement af undersøgelser foretaget i Aarhusbugten i 2017. Bogen er en

lille smule bredere end almindelig A4, og på den måde skiller den sig ud i reolen. Og selvom der på omslaget er billeder af træ-under-vand, så er det hovedsageligt et æstetisk træk. Selve ph.d.'en fornægter sig ikke. Hele kapitel 3 – der dog kun er på få sider – må være et rudiment fra afhandlingens opbygning, hvor de teoretiske overvejelser beskrives. Efter en omvej med *risk*, *vulnerability*, *resilience*, *agency* og *scales* ender forfatteren med at lade en lidt kedelig figur sammenfatte en grundlæggende miljødeterminisme, hvor menneskets valg er bestemt af klima, geosystem og økosystem. Det er traditionelt den måde, danske stenalderarkæologer forholder sig til den slags. Men dette kapitel kunne godt have været et afsnit i indledningen, bl.a. fordi det understreger, at det er empirien, der er det overlegne i denne bog, og som vil være med til at give den et videre liv.

Modellerne, som er lavet ved at behandle komplekse data fra flere forskellige kilder, giver for første gang et detaljeret billede af, hvordan det samlede sydskandinaviske landskab har ændret sig gennem postglacial tid. De vigtigste begreber er i den forbindelse *Glacio-Isostatic Adjustment* – GIA – den balance er der mellem havets stigning efter sidste istid, og landskabet der hæver sig, efter isens tryk er forsvundet. Det er en meget væsentlig faktor. Den nordlige del af Jylland har hævet sig over 60 meter, heraf 'kun' 13 meter i postglacial tid. Denne landhævning skal trækkes ud af ligningen i de endelige modeller, og selve kystlinjen skal draperes henover landet. Dette gøres ved at finde nogle holdepunkter, *Sea Level Index Points* (SLIP), der dateres og placeres. I alt er der i studiet benyttet 1325 SLIPs, der kan være alt fra træstubbe til gytje, makrofossiler og udsmidslag. Hver kategori af SLIP bliver korrigeret således, at fx træstammer afspejler havniveau plus 1 meter og SLIPs fra kystpladser afspejler havniveau minus

1,5 meter. Disse SLIPs kalibreres med en *mean* (ikke middel!) værdi og indplaceres i otte perioder af 500 år fra 8000-4000 f.Kr. I forbindelse med dette store regnestykke er der en række mellemregninger og ikke mindst kildekritiske hensyn ved brug af C14, som der redegøres godt for. Og resultatet? Otte ret elegante GIS-modeller, der er de foreløbigt bedste bud på, hvordan landskabet kontinuerligt finder sin form her i postglacial tid. Disse modeller kan danne baggrund for fremtidig forvaltning af kulturarv på havbunden. Forfatteren pointerer selv, at det bedste udgangspunkt har været de gode undersøgelser af lokale havniveauændringer fra Storebælt, Øresund og Djursland. Men disse studier har netop bare været lokale, fordi det er vanskeligt at kompensere for GIA fra område til område. Forfatteren understreger selv, at konklusionerne er af foreløbig karakter, da nye oplysninger kan ændre billedet.

Med afsæt i disse modeller sætter forfatteren sig så for at undersøge, om de kan bruges til at røkke ved den viden, vi har om, hvornår stenalderjægerne for alvor begyndte at udnytte de marine ressourcer. Ændringerne fra 8000-4000 f.Kr., hvor landskabet gik fra at være sammenhængende land til at være et ørige, skabte alt andet lige en meget stor kystzone, hvor man kunne bosætte sig. Fra godt 200 km² til små 1200 km² for at være præcis. Men kan dette være en bias i vores forståelse af dette økonomiske skifte? Der er ikke mange reelle fund i form af kystbopladser fra Maglemosekulturen, man kan henvise til. Forfatteren redegør for, at der er en række forhold, der taler for det modsatte, fx C13-målinger og fund af marine arter på bopladser i indlandet. Derudover nævner han, at dykkersurveys ofte har været koncentreret omkring de atlantiske kyststrækninger og tit har forbigået de boreale kyster. For at rette op på dette, vender han i kapitel 6 blikket mod Vendsyssel,

hvor en stor del af kyststrækningen i dag findes på tørt land og Aarhusbugten, hvor den boreale kystlinje i dag findes på 6-8 meters dybde. Studierne sandsynliggør, at kysten i Vendsyssel spillede en rolle for Maglemosekulturens bosætning, da de kendte pladser ofte findes få kilometer fra datidens kyst. Og hvorfor skulle de det, hvis de lige så godt kunne have ligget længere inde i landet? Og i Aarhusbugten er der spor efter, at jægerne i den sene del af Maglemosekulturen boede ved kysten. Desværre viser de kildekritiske hensyn og erosionen sig begge steder at være så omfattende, at det er svært at dokumentere andet end tilstedeværelse på de rette tidspunkter.

Oversvømmelser, stormfloder og tsunamier har altid fyldt meget i vores nyhedsstrøm, i nutiden med baggrund i de menneskeskabte klimaforandringer. Syndfloden, oversvømmelsen af Atlantis, Stormfloden i 1872, der lagde store dele af vores østvendte kyster øde, og tsunamien i Det indiske Ocean i 2004 fx. Det atlantiske Hav stigning er en af de helt store begivenheder, der er indtruffet. I en periode på 800 år (7000-6200 f.Kr.) steg havet med 18 meter, svarende til 2,3 meter/100 år. Efter datidens middelalder må det være omkring en meter igennem et liv. Forfatteren bruger et kapitel på at belyse, hvordan disse forandringer kan have påvirket de mennesker, der levede på det tidspunkt. Han kommer bl.a. omkring Storegga-tsunamien, der indtraf omkring 6200 f.Kr. Tidligere studier har beskæftiget sig med betydningen af disse begivenheder, og om de har sat sig følelsesmæssige spor i flere generationer. Men forfatteren konkluderer, at forandringerne skete omkring kysten, og her har oversvømmelser altid været et vilkår, som man har skullet forholde sig til på linje med alt muligt andet. Hertil kan man supplere, at den vigtigste måde for jæger-samlere at håndtere udfordringer på, er at flytte.

Grundlæggende er bogen et vigtigt arbejde, der med held forsøger at kompensere for manglende data om udnyttelse af marine ressourcer i Maglemosekulturen ved at kigge på eksisterende data på en ny måde. Maglemosekulturen er en national stolthed. De udgravninger, der hovedsageligt fandt sted i første halvdel af forrige århundrede på Sjælland, er i dag den internationale referenceramme for tilpasning til landskabet efter sidste istid. Men dette studie understreger også indirekte, at vores kildemateriale trænger til at blive bragt op til en moderne standard. For næsten ingen af vores gamle undersøgelser er tilstrækkeligt C14-dateret. Og tænk på, hvilken hjælp det havde været til dette studie, hvis man ordentligt kunne vise, hvordan bosætningen i indlandet ændrede sig i takt med havets stigning. Men det er noget, vi fremover må få prioriteret.

Studiet understreger også en tendens, som kan gøre det vanskeligt fremover at lave sådanne studier. Tidligere var delingen af data på området lettere, fordi lister over C14-dateringer automatisk blev publiceret bl.a. i *Radiocarbon* og *AUD*. Men nu er det oftest sådan, at data bliver klausuleret pga. ophavsret.

Bogens fokus er Maglemosekulturens udnyttelse af marine ressourcer indenfor det sydkandinaviske område. De otte nye modeller dækker således kun dette geografiske område. I fremtiden kunne det være et fokus at få belyst hele Maglemosekulturens udbredelsesområde på samme måde. Og at få inddraget andre parametre for bosætning, som fx vådområder i indlandet og ikke mindst vegetationen, så studiet bliver mere sammenhængende. "Zentrum für Baltische und Scandinavische Archäologie" i Slesvig har på det seneste publiceret nogle Europakort over landskabets udvikling fra sen-glacial tid til i dag. For Maglemosekulturens vedkommende ser det dog ud til, at de i nogen grad benytter sig af Brøndstedes gamle

kort. Her kan resultaterne fra denne bog således hurtigt få en stor betydning.

Bogen skriver sig ind i en stærk tradition, der på trods af det store potentiale kun har få aktive aktører. De seneste år er der kommet flere vigtige arbejder om marinarkæologiske jæger-samlere. Sideløbende med denne kreative bølge af arbejder bliver uddannelsen i marinarkæologi lukket ned ved Syddansk Universitet, så på den baggrund må man også sige, at det er forbilledligt af Moesgaard Museum (hvor forfatteren er ansat) at fokusere så benhårdt på forskning indenfor denne gren af faget.

Kristoffer B. Pedersen
Museum Sydøstdanmark

Jens-Henrik Bech, Berit Valentin Eriksen and Kristian Kristiansen

(eds.): *Bronze Age settlements and land-use in Thy, Northwest Denmark, vol. I & II.* Museum Thy & Jutland Archaeological Society. Højbjerg 2018. 285 & 578 sider. ISBN 978-87-93423-22-0. Pris: 500 DKK.

Når jeg gik gennem "Bronze Age settlements and land-use in Thy, Northwest Denmark" slo det meg hvor mye mer vi har lært om bronsealderen i Norden gjennom de siste tretti årene. Dette skyldes nye funn (særlig aktuelt her er hus- og boplassfunnene), nye metoder (flateavdekking, aDNA, isotopanalyser, arkeometallurgi), undersøkelsenes skala (store flater, regionale *surveys* og representative datautvalg), studier av bestemte aspekter av bronsealderens levde liv (kosthold, ritualer, bergkunst, metallurgi, tekstiler, mobilitet, konflikt), omfattende flerfaglige undersøkelser og fornyete teoretiske og konseptuelle perspektiver (f.eks. kontinentale forbindelser, komplekse sosiale strukturer, historiske aktører og humanøkologiske kontekster). Studier i sen-ne-

olitikum og bronsealderen har kort sagt beveget seg fra flate typologiske øvelser til flerdimensjonale analyser og kompleks historie og antropologi.

De store bosettings- og landskapsundersøkelser som er funnet sted siden 1980-tallet (f.eks. Apalle, Ryssgjärdet, Fosie og Forsand) og utallige mindre undersøkelser, ofte i form av forvatningsundersøkelser, har gitt vesentlige bidrag til den markante nivåhevingen i bosettingshistorien. Resultatene av de flerfaglige undersøkelser i Thy (f.eks. husfunnene fra Bjerre, pollenanalytiske undersøkelser under storhaugene, klokkebelegermaterialet og de arkeologiske landskapskarteringer) har vært en del av denne utviklingen, og publikasjonene underveis har vært en del av den arkeologiske diskursen i Skandinavia gjennom flere tiår.

De foreliggende bindene er en sammenstilling av vegetasjonshistoriske studier, feltarkeologiske undersøkelser og materiale studier som begynte i 1983. Thy-prosjektet har vært mangslungent; flerdisiplinært, etter hvert nokså internasjonalt og organisert innenfor rammene av både akademiske forskningsprosjekter og museale forvaltningsprosjekter. En del av materialet er publisert underveis, men nå foreligger en samlet og detaljert presentasjon av materialet fra Thy i to store, rikt illustrerte bind. Bøkene er bygget opp over 34 delartikler og fire appendikser skrevet av 31 arkeologer, botanikere, zoologer, geologer, kjemikere og fysikere. Et slikt storverk kan være vanskelig å få et samlet grep om, men stort sett fremstår hver artikkel som et selvstendig bidrag som kan leses for seg selv. Artiklene presenterer fortolkende analyser på ulike nivåer, fra konklusjoner om empiriske mønstre til sammenfattende fortolkende synteser av sosialstruktur og historie. Analysenes kvalitet og dybde varierer noe, men bøkens varige bidrag er de omfattende presentasjonene av funnene fra flere

disipliner, der det rike og systematiske illustrasjonsmateriale –kart, tegninger, diagrammer og foto – støtter godt opp under teksten. Innholdet i mange av de fortolkende synteser er allerede en del av diskusjonene av bronsealderen, mens de systematiske presentasjonene av data og empiriske analyser gir et solid grunnlag for nye delanalyser av bestemte datakategorier, vil kunne bearbeides med nye metoder og verktøy og bidra til fremtidige tolkninger.

“Bronze Age settlements and land-use in Thy” er fordelt på to bind, der det første kan sies å være tematisk anlagt, mens det andre bindet presenterer felt- og materialundersøkelser fra særlig Bjerre (475 sider), men også mindre undersøkelser på Aas, Legaard og Klostergård (100 sider). Etter en kort presentasjon av området, gjør Jens-Henrik Bechs innledende kapittel («1. The Thy Archaeological Project») kort rede for den palynologiske bakgrunnen, de arkeologiske registreringer og hvordan de 48 *sites* ble definert. Kriteriene som ligger til grunn for å velge ut lokalitetene, der man vektlegger funn, har implikasjoner for representativiteten i de diakrone mønstre – noe som kommenteres men egentlig ikke behandles. Den følgende artikkelen av Bech og Marianne Rasmussen er “2. Thy and the Outside World in the Bronze Age” presenterer først en del av de geologiske forutsetninger, den generelle vegetasjonshistorien og distribusjonen av de mange hus- og gravfunnene på Jylland. Deretter behandles ulike spørsmål omkring kronologien i hus-arkeologien (slik som oppkomsten av to-skipet hus, overgangen til treskipet hus, stall-konstruksjoner og typologisering av tre-skipete hus). Artikkelen går deretter inn i driftsmåter (bl.a. med sammenligner mot Nederland og England) og flinthåndverket. Den andre halvdel av artikkelen diskuterer skiftende Nordsjø- og Baltikumsforbin-

delsene med utgangspunkt i innføringen av kremasjon, diagnostiske bronser (sverd, draktnåler) og mannsgravene. Dette leder til en antropologisk analyse av mobilitet (både mennesker og gjenstander), og en diskusjon av handel. Denne seksjonen avsluttes med et bidrag av Jesper Olsen og Marie Kanstrup, "*Cumulative probability distributions – what can they tell us?*" som forklarer cPDF som metode for å studere arkeologisk aktivitet. Kommentarene her om hva og holdbarhetene i konklusjoner er viktige påminnelser som er relevante også for bidrag i de foreliggende bindene. De samlede bidragene i dette avsnittet tar opp viktige temaer som systematiserer og kontekstualiserer funnene i Thy og dens plass i nordiske bronsealderen. Artikkelen er likevel noe ujevn, og noen grunnlagsproblemer (f. eks. knyttet til kronologi) behandles vel summarisk. Jeg satt igjen med inntrykket av at artikkelen søker å ta opp for mange tema fra et for stort område på for lite plass. Jeg var heller ikke overbevist om at alt stoffet hører hjemme i dette volumet, eller at alt hører sammen i én artikkel. Kristian Kristiansens "3. The rise and fall of Bronze Age societies in Thy, northwest Jutland" er en sosio-økonomisk historie av Thy elitens vekst og fall, 1500-1100 f.Kr. Kristiansen får frem hvordan "the Bronze Age competitive system of barrow and farm construction ... allow many local chiefs to feel like winners" så lenge lokaløkonomien kunne vokse. Etter 1300 f.Kr. fører utarming av og økt konkurranse om ressurser til en "dødsspiral" som i Thy medførte krisen og en økonomisk og politisk kollaps: "The losers were now in the majority». Kristiansens bidrag illustrerer hvordan stadig rikere data og samfunnsvitenskapelige modeller åpner for å skrive genuin historie, også om forhistorien. "4. Bronze Age houses in Thy" (Jens-Henrik Bech og Anne-Louise Haack Olsen) ser på form, funksjon og utvikling av de

tre-skippede husene i Thy, og gir en robust illustrasjon av Thys politisk og økonomisk vekst i periode II og III, og nedgang fra og med periode IV. Denne følges av "5. Bronze Age farms in Thy" (Bech), som tar de nokså fragmentariske data man har for å diskutere gården som driftsenheten i landskapet. "6. Animal pens at Bronze Age settlements in Thy: Ditches and post-built fences" systematiserer de mere atypiske strukturer (grøfter og stolpehull) og tolker dem som dyreinnhegninger og fjøs. Bidraget skaper forståelse for å inkorporere agrardriften i landskapet.

I de forgående artiklene refereres det ofte til pollenanalysene. De kulturhistoriske studier var i betydelig grad inspirerte av vegetasjonshistorien, og de arkeologiske mønstrene kontekstualiseres i stor grad gjennom landskaps- og vegetasjonsutviklingen, ikke minst i tolkningen av oppgangen og krisen i den eldre bronsealderen og utviklingen i huskonstruksjonene. Etter en presentasjon av kvartærgeologien i kapittel 7 (Kaj Strand Petersen og Frants von Platen-Hallermund), presenteres to utførlige artikler om de lokale og regionale palynologiske undersøkelser. Sammen med presentasjonen av husdataene, er disse blant de viktigste artikler i de to bindene. "8. Pollen analyses from lake, field and beach-ridge deposits in the vicinity of the Bronze Age settlement at Bjerre Enge, Thy" (Kristian Søgaard, Charlie Christensen og Morten Fischer Mortensen) presenterer først et diagram fra en fossilt Bjerre Sø og gir den regionale utviklingen. Et mer lokalt diagram antyder gjødsling, mens undersøkelse av strandvoller belyser havnivåer og strandlinjer. Dataene er brukt for å presentere en samlet analyse av driftsmåter, agrarekspansjon og -tilbakegang. "9. Pollen analyses from the Bjerre area" (Svend Thorkild Andersen) bygger på prøvetaking på eller nær bosetninger på Bjerre. Utover bildet av vegetasjonsutviklingen som pollenana-

lysene gir, og som er så viktige for de kulturhistoriske fortolkninger, gir de detaljerte redegjørelser for fremgangsmåter, resultater og botaniske tolkninger leserne muligheten til å selv vurdere tolkninger og feilkilder, og nyansere tolkninger. Dataene vil kunne inngå i nye analytiske sammenhenger i fremtiden. Funn av bevarte stolper er blant de oppsiktsvekkende funnene fra Thy, og undersøkelse av bygningsmateriale og trekull fra Bjerre Enge presenteres av Claus Malmros i "10. Resource problems in a treeless cultural landscape». Analysene forteller om valg av arter (fra eik til selje), fordelingen av tømmerkvaliteter i husene, gjenbruk av eiketømmer, tømmerets potensielle kilder og brenselkilder. Appendiksene A-D gir oversikter over husene i Thy (med planer, radiokarbonverdier og prøvetakingssted), tabeller over radiometriske dateringer fra husene i Thy og i Sør-Jylland og Rogaland. Tabellene oppgir de vanlige opplysninger, samt en liste over feltansvarlige for utgravningene, men det savnes en kolonne med referanse til hvor utgravningene (utenfor Thy) er publiserte.

Bind II er nærmere 560 sider og presenterer feltprosjektene – særlig Bjerre Enge – som ligger til grunn for sammenfatningene, analysene og fortolkningene presentert i bind I. "11. Bjerre Enge – landscape, environment and settlement during the Bronze Age" (Bech) formidler hvordan undersøkelsene ved Bjerre Enge skiller seg ut på grunn av deres omfang og systematikk, samt gode bevaringsforhold. Artikkelen formidler hvor komplekst det er å karakterisere og syntetisere et slikt rikt materiale (f.eks. med et sted mellom 32 og 104 hus-strukturer). Artikkelen presenterer topografiske trekk, radiokarbonverdier og distribusjoner, dyrkingsspor og graver. Kapitler 12 til 17 er ulike bidrag ved Anne-Louise H. Olsen, Jens-Henrik Bech, Timothy Earle og Dorthe K. Mikelsen som tar for seg undersøkelsene ved

Bjerre 2, 3, 6 og 4, samt prøveundersøkelsene ved Bjerre Enge 1, 5a, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14 & 15. Utover arkeologiske nøkkeldata som topografi, undersøkelsenes fremgangsmåte, stratigrafi og bevaringsforhold presenteres de viktigste funnene. Fargebildene av strukturene som tydelige tegner seg i sanden, stolperester i stolpehullene, store flater med ardsspor, mulige avtrykk av kveghev og enklifunn (som ravdepotet i et keramikkar fra Bjerre 7) utfyller de tydelige plan- og profiltegninger, og gir disse beretninger liv.

Presentasjonen av utgravningene er etterfulgt av materialeanalyser: keramikk, lipidanalyser, steinmaterialet, ravet, jordbrukspraksiser og beinmaterialet. Keramikkanalysene utgjør en vesentlig del av bind II. I "18. Pottery from the Early and Late Bronze Age, Bjerre 1-13" (Inge K. Kristensen) presenterer de 57000 keramikkskår (hvorav 46000 fra yngre bronsealder) fra Bjerre. Keramikksamlingen er så omfattende og heterogen at forhåndsdefinerte form og stilkriterier viste seg vanskelige å anvende. Utover innledende kvantifisering (kardel, godskvalitet, antall, vekt, farge, godstykkelse, overflatebehandlingen, brenning, diameter og andre attributer), ble først et maksimum antall kar definert, og disse ble deretter fordelt på karform. Gjennomgangen av funnkontekster gir noe informasjon om bruk (mange forrådskar) og karetets "biografi" (bruk, skade og kast). Analysene av den omfattende samlingen viser en stor variasjon i kvalitet og form, som igjen viser til funksjoner og sosiale kontekster. Det understrekes hvor mye vi ikke vet om bronsealderens keramikk, og det skisseres mulige analyser i fremtiden. Likevel presenteres tentative slutninger om produksjonssted (lokalt), keramikk fra boplass versus gravkontekster og kronologiske variasjoner i form og funksjon. Det er ellers tankevekkende at det så få fragmenter av støpeformer og digler. "19. On the

provenance of the pottery from Bjerre” (Kaare L. Rasmussen and Bech) og “20. The use of pottery vessels” (Sven Isaksson) anvender hhv magnetiske mottakelighet, termoluminisens, og lipidanalyser i forsøk på å belyse keramikkenes opphav og evt. bruksområder. Selv om enkelte mønstre og resultater foreligger, er det få entydige resultater. Berit V. Eriksens “21. Bronze Age flint-working at Bjerre, Thy” er en presentasjon av steinmaterialet (flint og bergart), samt en *châînes opératoire* analyse. Analysene av materialet fra eldre og yngre bronsealder frembringer tolkninger av flintsmedenes ferdigheter, produksjonssekvensenes formål og de sosiale rammer for produksjonene. Eriksens produksjonsanalyse er fulgt opp av Peter Aperlos brukssporanalyser i “22. Functional analysis of stone tools from Early Bronze Age Bjerre” som avdekker romslige mønstre i produksjonsaktivitetene i og rundt huset på Bjerre 6. Helle J. Jensen “Blade knives and strike-a-lights from Bjerre 7: A functional study of two special implements” behandler kort to velkjente gjenstandsgrupper ildflint og flekkekniver. “24. Amber finds from the Bronze Age of Thy” (Timothy Earle) tar for seg de mange funn av rav fra Bjerre 6 & 7, og sammenstillir andre ravfunn fra Thy. 153 fragmenter er funnet i kulturlaget og i et depot i et hus på Bjerre, mens Bjerre 7 gav 1795 biter, med en nokså bred distribusjon. Den største konsentrasjonen lå i en nedgravd forrådskar, og konteksten antyder de store mengder av rav som var i omløp i yngre bronsealder. Artikkelen avsluttes med en kort diskusjonen om ravets økonomiske og sosiale betydning i eldre og yngre bronsealder. “25. Bronze Age agriculture, land use and vegetation at Bjerre Enge based on the results of archaeobotanical analyses” (Peter S. Henriksen, David E. Robinson og Kristina Kelertas) bygger på planterester funnet i jordprøver. Kristin Dalsgaard og Mette Westgaard

Nielsens “26. Were the Bronze Age fields at Bjerre 4 manured?” ser på markene fra Bjerre 4. Gjennom komparative analyser av fosfor kommer de frem til at markene ikke var gjødslet, men at de var antakelig tilført avfall fra bosetningene. Georg Nyegaard presenterer de 655 beinfragmenter fra Bjerre Enge, som med to unntak består av domestiserte arter.

De siste hundrede sider av bind II er skrevet av Martin Mikkelsen («The Bronze Age settelement at Aas, eastern Thy, Denmark»), Mikkelsen og Kristian Kristiansen («Legaard»), Inge K. Kristensen (keramikken fra Lergaard), Hans-Petter Stika (botaniske makrofossiler fra Lergaard) og Anne-Louise H. Olsen (Klostergård). Artikkelen er viet til undersøkelser av tre lokaliteter sør for Bjerre. Disse undersøkelsene står på egne bein, men er også brukt komparativt gjennom mye av de to bindene.

Det er oppsiktsvekkende hvor mye mer vi har lært om økonomi, teknologi, kontakter og sosiale forhold – livet - i bronsealderen i løpet av de siste tretti årene. Dette skyldes ikke minst de mange undersøkelser av bosetninger med hus. De første husundersøkelser var begrenset både med tanke på landskapsperspektivet og som et sted der menneskene levde sine liv. Siden 1990-tallet har bosetningsundersøkelsene i økende grad plassert bronsealderens bosetninger i varierte landskap, og undersøkelsene utfylles og understøttes i stor grad av økologiske analyser. En genuin interdisiplinær forståelse begynner å ta form. Selv om direkte historiske kilder ikke foreligger fra den nordiske bronsealderen, så gir det rike og allsidige materialet, den stadige finere kronologiske oppløsningen, de naturvitenskapelige metoder og de teoretiske rammer en genuin historie og antropologi for bronsealderen. Det empiriske fundamentet for denne utviklingen ligger i de omfattende undersøkelser muligjort gjennom sam-

arbeid mellom ulike sektorer i arkeologien: museer, forvaltningsarkeologien og den internasjonale forskningsarkeologien. Thy-prosjektet er både et eksempel på denne utviklingen, men har også vært et prosjekt som har drevet den frem.

Det er svært omfattende bøker som nå foreligger. Jeg er positiv til de til dels detaljerte redegjørelser for feltundersøkelsene og materialeanalysene. Det er også en fordel at de som sto for analysene, er de som har skrevet artiklene – at bearbeidet primærrapporter er tilgjengelige og ikke bare refereres. Det er også de empiriske presentasjoner som utgjør publikasjonenes styrke, og som jeg tror forskere i lang tid vil vende tilbake til, re-analysere og fortolke etter hvert som nye metoder, nye innsikter og nye modeller utvikles. Det er også positivt at flere artikler forsøker å sette de empiriske resultater inn i et større geografisk perspektiv, og presenterer teoretisk-funderede fortolkninger.

Bøkernes omfang er både en styrke og en svakhet, og underveis stilte jeg meg spørsmålet om dette er den mest hensiktsmessige måten å gjøre dette materialet tilgjengelig. På den ene siden er det svært verdifullt at resultatene fra Thy-prosjektet er tilgjengelige på et sted, i en gjennomarbeidet publikasjon. Det er også slik at de færreste vil lese bøkene fortløpende, men heller søke etter artikler om bestemte tema. Slik sett er oppbyggingen av publikasjonen rundt frittståendeartikler formålstjenlig. Men det er heller ikke til å komme forbi at dette er to store bøker, at den samlede tematikken er bred, at artiklene spriker noe i fokus og noen av dem snubler i behandlingen av forskningsfelt utenfor det som umiddelbart dreier seg om Thy-prosjektet. Forsøket på å dekke nær sagt *alt* om bronsealderens Thy og alt prosjektets medlemmer har gjort over en periode på 35 år, gjør at jeg stiller spørsmålet om bøkene ville tjent på å være mere fokuserte på empirien, metode og mønstrene som springer fra dem.

På det formelle nivået er bøkene rikt illustrert, tekstene er gjennomgående klart skrevet, selv om stilen og fokuseringsgraden varierer noe. Det er ikke indeks, men siden bøkene er bygd opp om temaartikler, og artiklenes titler formidler innholdet, er dette kanskje ikke et savn. To detaljer er at forfatterens navn ikke følger titlene i innholdsfortegnelsene, og figurtekstene kunne noen steder vært mer utfyllende.

Selv om enkelte artikler, naturlig nok, preges av en slags “Thy-sentrisme», er Thy et viktig område i seg selv. Thy er også en viktig region i en større geografisk sammenheng, særlig i eldre bronsealder. Thy representerer også et viktig referanseprosjekt for hvordan vi konseptualiserer og studerer den nordiske bronsealderen. Selv om det alltid kan diskuteres hvordan man best legger frem et slikt omfattende materiale (og her finnes neppe et fasitsvar), er det ikke tvil om at det er meget verdifullt at det nå foreligger en systematisk, grundig og samlet publikasjon av Thy-prosjektets resultater.

Christopher Prescott

Det norske institutt i Roma
Universitetet i Oslo

Lars Bjarke Christensen: *Nationalmuseet og storstensgravene 1890-1950. Mennesker, fortidsminder og museale forhold.* Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab. København 2018. ISBN 978-87-408-3152-8. Pris: 240 DKK.

Bogen er fint strukturert og let at finde rundt i. Velsagtens fordi det er et samarbeidet magisterspeciale, hvad der som regel borger for systematisk grundighed, der også betyder, at en travl læser roligt kan blade frem og begynde på side 29 af de i alt 109 tekstsider. Og så er alt veldokumenteret gennem 440 notehenvvisninger

med reference til en omfattende kilde- og litteraturliste. Den sidste dog nok med visse mangler. Person-, sag- og stedregister savnes.

Forfatteren formulerer bogens formål i to centrale spørgsmål: Hvordan var de interne forhold på Nationalmuseet i tiden 1890-1950? Og hvordan varetog museet arbejdet med storstensgravene?

Disse spørgsmål belyses grundigt i fire kapitler, der beskriver forholdene i oldtidsafdelingen under hver af periodens ledere: Sophus Müller 1890-1921, Carl Neergaard 1921-32, Johannes Brøndsted 1933-41 og Therkel Mathiassen 1941-50. Hvert kapitel afrundes med et antal veloplagte fokusfortællinger, der belyser væsentlige emner fra den pågældende periode.

Størstedelen af teksten er præget af nøgtern saglighed, men i beskrivelserne af museets interne forhold kommer man uvilkårligt til at tænke på en – vistnok norsk – arkæolog, der skrev, at arkæologer er verdens rareste mennesker, undtagen når de omtaler hinanden. For anmelder, der i 1960'erne og 1970'erne havde sin gang på museet, er mange af historierne velkendte, men undervejs rejste gensynet spørgsmålet, om ikke nogle af historierne burde være forsøgt efterprøvet og måske aflivet. For eksempel historien om at Knud Thorvildsen endte i en konservatorstilling, fordi hans eksamenskarakterer "angiveligt" ikke rakte til en inspektørstilling. Mig bekendt var Thorvildsens karakterer nemlig gode nok, men problemet var, at Johannes Brøndsted ikke kunne døje den venstreorienterede Thorvildsen. "Gift dem ikke med en kommunist", advarede han (förgæves) Elise Frederiksen. Sådan fortalte datteren i hvert fald, da jeg ringede for at tjekke det med karaktererne.

Forfatteren fortjener ros for sin betænkelighed ved at bruge en dagbog, hvor den, der har skrevet den, udtrykkeligt har

anført, at "Intet indhold af disse notesbøger nogensinde må offentliggøres". At han alligevel citerer dagbogen begrundes ikke, men sikkert er det, at citaterne bestyrker det negative billede, der tegnes af bogens centrale skikkelse, museumsdirektør Sophus Müller, der overvejende omtales som en ærkekonservativ og frygtet leder uden særlige menneskelige kvaliteter.

Selvfølge er der noget om snakken. Men det med konservatismen rimer ikke rigtigt med, at det nok var Müllers anbefaling, der gav den ultraradikale Johan Skjoldborg adgang til det lærerkursus, der satte ham i gang som landarbejdernes og husmændenes forfatter. Og læser man den korrespondance, der findes gemt mellem de arkæologiske sagsakter, er det tydeligt, at Müller og Skjoldborg satte pris på hinanden. Så måske havde det være relevant at overveje, om det ikke var "tiden" og "embedet", der forlangte konservatisme hos lederen af landets nationale museum? For på mange områder var Müller nemlig en utraditionel banebryder. Dertil en effektiv administrator og en dygtig popularisator. Blot en skam at han endte som en døv olding, der måtte tåle lidt af hvert fra visse af sine gamle medarbejdere. Men eftersom manden snart har ligget på kirkegården i hundrede år, var det vel værd at overveje, om der er grund til at fortsætte tilsværtningen af ham?

Et eksempel fra bogen kan måske illustrere, hvad anmelder mener. På side 32 skriver forfatteren: "En af konflikterne mellem Sophus Müller og hans omgivelser involverede også hans fader, Carl Ludvig Müller, der var leder af Møntsamlingen. Carl Ludvig Müller havde i 1878 ansat Sophus Müller som medhjælper ved Møntsamlingen, men denne samling havde ikke sønnens interesse, og gennem livet bevarede han en indædt modvilje mod denne samling, som han ønskede at nedlægge. Efter sigende skulle Carl Ludvig Müller være både forfærdet

og grædefærdig, da han nogle år senere erfarede, at sønnen, Sophus Müller, havde henvendt sig i ministeriet for at få nedlagt Møntsamlingen”.

Skal dette tages for gode varer, vil de fleste nok betragte Sophus som en skidt knægt og rette sympatien mod den grædefærdige far. Men her bør man hæfte sig ved, at der er bundet et “efter sigende” til historien, der altså er noget, en eller anden engang har sagt. Men hvem og hvornår er umiddelbart svært at få rede på. For nok slutter forfatteren historien med en notehenvielse (Geisler 1981: p. 184). Men Geisler 1981 findes ikke i litteraturfortegnelsen. Hvad der måske kan være ligegyldigt, fordi en efter-sigende-historie næppe ville gøre nogen klogere på det centrale i sagen, nemlig Müllers syn på Nationalmuseets Mønt- og Medaille-Samling. Anmelder valgte derfor at slå efter i Müllers bog om Nationalmuseet (1907), hvor samlingen får hele otte sider. Her kaldes den en “fagsamling, nærmest beregnet på dem der samler eller studerer mønter”, hvorfor den er “mindre populær” end museets øvrige afdelinger, hvorfor den måske burde opdeles og placeres i mere relevante sammenhænge: Middelaldermønter i middelaldersamlingen osv., hvorved de “ville bedre forstås ved at være omgivne af de samtidige og kulturbeslægtede sager”. I anmelders ører lyder dette ret fremsynet, men selvfølgelig ville det nok chokere gamle Müller, hvis marmorbuste stod i Møntsamlingen, og som sønnen bruger som afsæt til at omtale ham som en “højt fortjent” direktør og forfatter til “berømte værker over den klassiske oldtids mønter”. Den gamle Müller døde 1891. Altså året før sønnen blev direktør for museet, og et oplagt spørgsmål er, om det ville have været fornuftigt, at han som menig medarbejder skulle have henvendt sig til ministeriet bag om ryggen på museets chef?

Væsentligere er dog spørgsmålet om Nationalmuseets fredningspolitik. Her mener forfatteren, at det var Müllers “ærkekonservatisme” og stædige fastholden af “frivillighedsprincippet”, der er skyld i, at vi først i 1937 fik en generel, lovmæssig beskyttelse af fortidsminderne. Her er spørgsmålet imidlertid, om Müller i 1892 ville have haft en kinamands chance for at få gennemført en “tvangsfredning” i et landbrugsland, hvor det først var stor-godsejerne og siden venstreboenderne, der sad på magten? Tænk bare på balladen omkring loven om dyrkningsfrie bræmmer, der var så uspiselig for landbruget, at den (2016) blev ophævet, da Venstre fik magten! Og havde Müller forsøgt sig med en generel fredning, ville det utvivlsomt have kostet både danefæ, fundanmeldelser og bevillinger. Så her er spørgsmålet, om det ikke var en klog pragmatisme, der fik ham og efterfølgeren til at fastholde frivilligheden? Selvfølgelig lidt for længe. Men heldigvis ændrede tingene sig, da socialdemokrater og de radikale blev stærke nok til at udfordre godsejere og bønder.

Folk, der er til museumshistorie og gammel museumssladder, får altså valuta for pengene. De, der er til storstensgrave, får mange ret summariske oplysninger om, hvilke stengrave der blev udgravet/restaureret af hvem og hvornår. Men desværre savnes den samlende og klare analyse af skiftende tiders restaureringsmetoder og overvejelser om, hvorfor opgaven gennem årene blev prioriteret så forskelligt og ikke mindst, hvorfor der med mellemrum blev iværksat “kampagner” for at få storstensgravene til at se flotte ud. På trods af at det betød (unødvendig?) og udokumenteret destruktion af arkæologisk kildemateriale. Var det fordi, museet/cheferne skulle profilere sig? Eller fordi de “rigtige” arkæologer stort set kun interesserede sig for de oldsager, der måtte være i jættestuerne, og derfor hellere end gerne overlod ansvaret til en kongerække

af arkæologiske outsiders: en billedskærer, en herskabskusk, en kommunist, en skolelærer og en tagdækker, plus enkelte andre? Dygtige folk, bevares, men placeret så lavt i hierarkiet, at de hverken kunne sige fra eller få ledelsen til at formulere en restaureringspolitik. I den forbindelse er det værd at bemærke, at den erfarne og nøgterne Thorvildsen i 1980'erne mente, at der stort set var restaureret jættestuer nok og stiltiende accepterede, at det måtte være slut med indgribende og destruktive restaureringer. For ham var det vigtigste et nogenlunde regelmæssigt tilsyn for at sikre sig, at et – i øvrigt dalende – publikum risikofrit kunne kravle ud og ind af jættestuernerne. Altså tilsyn, nødvendige udbedringer af småskader og overvejelser om nedlukning af risiko-jættestuer.

Skal anmelderen ligesom forfatteren slutte med en kort sammenfatning, må den være, at bogen er nyttig og underholdende, men selvfølgelig ikke uden småfejl. For sådan må det være, når så meget og så spredt stof for første gang skal samles til en læseværdig helhed. Så tak til Lars Bjarke Christensen, der har gidet lave en bog, der har underholdt og udfordret en gammel jættestuemand.

Sven Thorsen
Nykøbing Falster

Nils Engberg: *Danmarks døde kirker. Middelalderens nedlagte kirker.* Odense 2018. 696 sider. ISBN 978-87-408-3187-0. Pris: 498 DKK.

Lige så længe, som der er blevet bygget kirker, er der også blevet nedlagt kirker. For kirkers antal, lokalisering, arkitektur og brug er stadig blevet tilpasset skiftende tiders behov og muligheder. Når der ikke længere er behov for en kirke, eller ikke længere tilstrækkelige midler, kan den flyttes, rives ned eller forfalde. Bygningen

som helhed eller byggematerialer kan også blive nyttige på et nyt sted. Rundt omkring i Danmark findes der således spor af ødekirker, hvor de ældste i princip skulle kunne være fra 700-årene, da de første missionærer kom til landet. Og de hidtil yngste ødekirker debatteres livligt, ikke mindst da nogle københavnske kirker blev sat til salg.

Med få måneders mellemrum udkom i 2018 to vægtige bøger, som begge belyser Danmarks middelalderlige ødekirker. Bøgerne er forfattet af to middelalderarkæologer fra Nationalmuseet, og i begge tilfælde ligger mange års ihærdige anstrengelser bag udgivelserne. Det er dels Jakob Kieffer-Olsens disputats *Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark*, dels Nils Engbergs *Danmarks døde kirker*. Bøgerne behandler delvist samme emne, henviser til hinanden, har præcis samme tyngde nemlig 2,9 kg, og er udgivet af samme forlag, men alligevel er de vidt forskellige.

Hvor Kieffer-Olsen med sin disputats driver en tese om kirkestrukturen som "dynamisk, fleksibel og kompleks", herunder at der har været mange flere kirker, end de, som vi kender i dag, men ikke har ambition om en fuldstændig oversigt eller et katalog, der vil Engberg netop præsentere en samlet oversigt med et katalog for bedre at kunne værne et truet kildemateriale. Der er også den forskel, at Kieffer-Olsen belyser udviklingen i middelalderens Danmark, altså inklusive Sydslesvig, Skåne, Halland og Blekinge, mens Engberg med enkelte undtagelser holder sig til det nuværende Danmark.

Nu skal de to bøger imidlertid ikke sammenlignes yderligere. Interesserede kan læse oppositionen til Kieffer-Olsens disputats andetsteds her i *Kuml*. I det følgende skal Engbergs bog anmeldes på dens egne præmisser.

Danmarks døde kirker er forfattet af en af landets mest erfarne middelalderar-

kæologer. Nils Engberg har således deltaget ved utallige undersøgelser siden 1980'erne, hvor han vel har været mest kendt som borgforsker. Men med artiklen "Ødekirker" (1999), der havde sin baggrund i Nationalmuseets undersøgelser ved Mårup Ødekirke i Vendsyssel, indledte Engberg et forskningsprojekt, hvor hensigten var at tilvejebringe en ny oversigt over Danmarks nedlagte middelalderkirker. For som Engberg påpeger (s. 100), henvises i de fleste tilfælde endnu til historikeren Aksel E. Christensens klassiske artikel "Danmarks Befolkning og Bebyggelse i Middelalderen" (1938), hvor ødekirkerne blev aktualiserede som kildemateriale i en undersøgelse af spørgsmål om demografisk udvikling, agrarkrise og pest.

Med *Danmarks døde kirker* foreligger nu en grundig præsentation af de middelalderlige ødekirker indenfor landets nuværende grænser. Bogen er letlæst med et behagelig sprog fri for fagjargon, og den er rigt illustreret med gamle og nye fotografier og kort. Men det er ingen håndbog, man slæber rundt med i felten eller kan have i bilens handskerum. Den gør sig bedst i boghylden, hvorfra den kan hentes frem efter behov, eller liggende på et bord, hvor den kan læses eller blases i.

Bogen består af to hoveddele. Den første del indeholder et forord efterfulgt af 15 kapitler samt en litteraturliste. Den anden og mere omfattende del, som ikke er annonceret i bogens indholdsfortegnelse (s. 7), er et katalog over de døde kirker med en egen kort indledning.

I forordet og indledningen motiveres undersøgelsen med, at ødekirker er en overset og truet kulturarv, truet af en intensiv landbrugsdrift, af nybyggeri, anlægsarbejder og naturens kræfter. Og der redegøres for begrebet de døde kirker/ødekirker, for kilderne og undersøgelsens afgrænsninger. Dernæst følger 12

kapitler, der er opstillet som par; først en almen beskrivelse af Danmarks historie, kirkehistorie og kirkebyggeri og kirker i en periode, dernæst en oversigt over ødekirkerne i samme periode. Førstnævnte beskrivelser er baserede på andres historiske oversigter og sidstnævnte oversigter på en egen gennemgang af materialet. De seks perioder er: Den første kristne tid 700-1100, ældre middelalder 1100-1300, yngre middelalder 1300-1525, Reformationen og tiden efter Reformationen 1525-1600, nyere tid 1600-1850 og nyeste tid 1850-2018. Strukturen i den kronologiske gennemgang er meget systematisk med faste rubrikker, hvor landsbykirker, købstadskirker, klosterkirker, hospitaler og kapeller får hver sit underafsnit, med tydelige oversigtskort og enkelte tabeller. Herefter følger et kapitel "De døde kirker som truet kulturarv", der med eksempler redegør for forskellige trusler. Endelig afsluttes den første del med kapitlet "Danmarks døde kirker – konklusion" samt henvisninger.

Den anden del af bogen er et omfattende og rigt illustreret katalog, hvor 456 nedlagte kirker præsenteres opdelt på landets nuværende kommuner. Også her råder stor systematik. Der er indledende et oversigtskort, som viser ødekirkernes lokalisering i kommunen, hvor dog kommunegrænsen ikke er markeret. Og teksterne har faste underrubrikker – nummer og navn, beliggenhed, kort beskrivelse, anlæggets bevaringstilstand, nedlæggelsestid, trusselsgrad, kilder, sted og lokalitetsnummer.

Her skal bogens indhold ikke refereres yderligere. Der er meget at hente af information og et nyttigt katalog at anvende fremover. Selv noterede jeg Engbergs overvejelser om, at de første kirker antagelig har savnet kirkegårde, og derfor har været vanskelige at påvise; kristne blev fortsat begravet på de gamle hedenske gravfelter, endog i gravhøje. Lige som det

er bemærkelsesværdigt, at så mange kirker blev nedlagt og også nedrevet allerede i 1520'erne, altså inden det officielle reformationsår 1536.

Bogens undersøgelse og mange resultater i stort og småt imponerer, men alligevel er man efter læsning forundret og ikke ukritisk overfor de valg, som er foretaget:

I bogens første del lader forfatteren andres oversigter og forskning forklare ødekirkernes eksistens; historikernes historier forklarer de arkæologiske spor. Det er en ganske traditionel tilgang, hvor ødekirkerne aldrig aktiveres som et eget kildemateriale, der kan aflokkes udsagn, som påvirker fortællingen, der skrives om fortiden. Nu var hensigten at skabe en oversigt over en truet anlægstype, ikke at stille spørgsmål til kildematerialet, bortset fra spørgsmål om dets antal, datering og fordeling. Alligevel synes jeg, at det er synd, at arkæologen og arkæologien her forbliver en passiv tilskuer, som overlader feltet til andre.

Måske er det af samme grund, at der savnes en egentlig forskningshistorisk oversigt, om hvem som har sagt eller skrevet noget om de danske ødekirker. Der henvises rigtig nok til Christensens artikel fra 1938 og til en del andre artikler og bøger, når det gælder de enkelte ødekirker. Men i en forskningshistorie skulle også kunne redegøres for regionale eller landsdækkende bidrag af eksempelvis Sigurd Elkjær (1918), Aage Sørensen (1938-39), Hugo Mathiessen (1939), Evert Baudou (1983) og, undskyld, Jes Wienberg (1993).

Engbergs undersøgelse kan her lægges ved siden af en del andre publikationer fra Nationalmuseet, som er forbløffende uvillige til at henvise til forskere, amatører eller professionelle, uden for Prinsens Palæ. Det er, som om Nationalmuseet som landets hovedmuseum har et direkte forhold til kilderne, hvor man ikke behøver at tage hensyn til andres indsatser og

undviger antydningen til forskelle i opfattelse; det havde ikke gået an i noget andet forskningsmiljø. Det er ikke noget pænt syn, og jeg håber, jeg tager fejl.

Med tanke på den store arbejdsindsats, som ligger bag bogen, kunne man ønske sig lidt mere om (øde)kirkernes forvandling til kulturarv. Langt frem i tid lod man jo kirker nedrive eller helt forny, således blev Kolind fornyet 1918, som den sidste hvis man da ser bort fra "nedtagningen" af Mårup i 2008-15. Man kunne også ønske sig mere om truslerne, og hvordan de er blevet håndteret fra antikvarisk side. Og der kunne være mere konkrete fremadrettede overvejelser med tanke på klimaforandringer, byudvikling og landbrugets fremtid.

Kapitlet "Danmarks døde kirker – en konklusion" er mere en sammenfatning med gentagelser end en egentlig konklusion. Anledningen kan være, at der ikke er en tese at bekræfte eller nogle spørgsmål afsluttende at besvare. Jeg måtte selv sammenstille udviklingen i antallet af ødekirker over tid: 7 i perioden 700-1100, 15 i 1100-1300, 75 i 1300-1525, 285 i 1525-1600, 42 i 1600-1850 og 25 i 1850-2018. Så kan andre søge videre herfra.

Kataloget giver også anledning til nogle kritiske overvejelser. At det har været vanskeligt at vælge en administrativ enhed for at præsentere materialet er forståeligt, når disse ændres over tid (s. 10, 257). Kirkeværket følger lige som Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv en ældre inddeling i sogne, herreder og amter. Men valget af dagens mange kommuner er ulykkeligt, ikke bare fordi at også de vil blive ændret. Men med et katalog opstillet efter kommuner i alfabetisk orden kastes man hele tiden fra den ene ende af landet til den anden uden mulighed for at danne sig et overblik. Her kunne bogen i det mindste have opstillet kommunerne efter landsdele, så det hang nogenlunde sammen. Forvirringen kunne måske afbødes

med et stedregister, men det findes ikke. Skulle reaktionen da blive, at det ville tage for megen plads i en allerede omfattende bog, må svaret blive, at der havde været plads både til mere information og et stedregister, hvis katalogets tekst havde været trykt med en tekst i mindre størrelse.

Mere information? Ja, for der er gennemgående få henvisninger til skriftlige primærkilder eller til mere præcist, hvor man skal lede. "Ribe Oldemoder" nævnes som kilde, og der henvises til "TRAP" og "Danmarks Kirker", uden yderligere information om år, bind eller sidetal. Ribe Oldemoder, lige som hovedparten af katalogets henvisninger, der er opstillet snart alfabetisk, snart kronologisk, snart tilfældigt, findes for øvrigt ikke samlet i nogen litteraturliste.

Og når jeg så dykker ned i et par eksempler, som jeg kender til, savner jeg netop flere oplysninger. Ved Runegård henvises til en artikel af Margrethe Watt fra 1982, selv deltog jeg i udgravningen i 1983, og et fotografi er dateret til 1987 (s. 269f), men der savnes en simpel oplysning om, hvilke år gravpladsen blev undersøgt og flere henvisninger, eksempelvis til Hanne Wangkilde (1996, ikke artiklen i *Skalk* 1990) og Magdalena Naum (2008). Videre, Gammel Køge Kirke præsenteres som en "mulig rundkirke", hvilket illustreres og sker med henvisning til en artikel af Ulla Fraes Rasmussen i *Historisk Årbog fra Roskilde Amt* 1980 (s. 409ff), selv om rundkirken senere er blevet affivet af Marianne Johansen i *Middelalderbyen Køge* (1986, s. 24ff); en tekst som ikke kan være ukendt, da den findes som henvisning på samme side (s. 411).

Nå, vi sidder altså med et værk, hvor mange års erfaringer og flid har ledt frem til en grundig oversigt over Danmarks middelalderlige ødekirker. Det er et værk, som bliver stående og med rette vil blive anvendt flittigt, lige som Nationalmuseets

andre flotte publikationer. Det er således ærgerligt, at man skal ærgre sig over titlen og datten, når der skulle så lidt til for at gøre værket endnu bedre.

Jes Wienberg
Historisk arkeologi
Institutionen för Arkeologi
och Antikens historia
Lunds universitet

Anders Lundt Hansen: *Sølv, blod og kongemagt. Bag om vikingemyten.*

København 2018. 307 sider. ISBN 978-87-02-24178-5. Pris: 300 DKK.

Sølv, blod og kongemagt afspejler den enorme interesse for den del af historien, som i en traditionel nordisk periodiseringsramme kaldes vikingetid, dvs. tiden ca. 800 til ca. 1050. Bogen placerer sig i den strøm af bøger, film, tv-serier, museumsudstillinger og alt mulig andet om perioden, der tilsyneladende aldrig aftager, tværtimod. Her er tale om en formidlingspublikation, skrevet i et lettilgængeligt sprog, suppleret af billeder samt kunstneriske tegninger og uden fodnoter. Bogen er ikke direkte skrevet til fagfolk. Når jeg alligevel har påtaget mig at vurdere bogens kvaliteter i dette tidsskrift, er det fordi, forfatteren Anders Lundt Hansen selv er historiker og ude i endnu et angreb på vikingetid som periodisering og viking som betegnelse. Som andre før ham opponerer Lundt Hansen imod, at vi kalder vikingetiden for vikingetiden, når periodiseringen nu udspringer af 1800-tallets nationalistiske strømninger, og siden har været brugt af forskellige aktører, der har fundet det opportunt at trække tråde tilbage til netop denne del af Nordens historie. På den baggrund erklærer Lundt Hansen indledningsvis i bogen, at han vil udelade betegnelserne vikingetid og viking. I stedet anvender

han bl.a. "den skandinaviske ekspansions-tid" og "V-ordet". Pointen er ifølge forfatteren, at han ved at undgå de to gængse betegnelser afslører, at vi godt kan arbejde med perioden uden at anvende de to helt korrekt værdiladede termer. Han lykkes dog ikke helt med foretagendet selv, da viking er smuttet ind i teksten i forbindelse med hans fremstilling af angrebet på Lindisfarne i 793. Endnu en ambition med bogen er, at forfatteren via tre temaer mener at kunne forklare baggrunden for den maritime ekspansion fra Skandinavien i perioden. Ambitionsniveauet fejler ikke noget. Bogen er struktureret omkring de tre temaer, der behandles i tre sektioner. I bogens første sektion om handelens/sølvets betydning for periodens skandinaviske ekspansion er 800-tallets danske kongsemne, Harald Klak, det narrative omdrejningspunkt. Hvorfor Lundt Hansen vælger netop Harald Klak som afsæt i sit forsøg på at udfolde handelens/sølvets betydning for ekspansionen er uklart, da der findes andre skriftlige og materielle kilder, som er langt mere oplagte til studier af dette emne. *Ansgars Levned* ville f.eks. have været relevant at inddrage både her og andre steder i denne del af bogen, da værket trods sin hagiografiske og tendentiøse karakter er en af de mest informative kilder til 800-tallet, herunder om forhold i de største emporier, Hedeby, Ribe og Birka, og ikke mindst til Harald Klak som politisk aktør. Det mærkværdige forsøg på at påvise handelens/sølvets betydning for den skandinaviske ekspansion med afsæt i Harald Klak krydres løbende med introduktioner til andre aspekter ved de sydsandinaviske samfund i perioden, f.eks. samfundets sociale strukturer og udvikling af sejlet samt denne opfindelses betydning. Bogens anden sektion omhandler magtcentralisering, der belyses med afsæt i *Egils Saga*. Sektionen er langt hen ad vejen et resumé af den berømte saga, og også i denne del af bogen findes

ekskurser om bl.a. periodens krigerkultur samt indføringer i problematikker ved at anvende sagaer og skjaldekvad som kilder til 900-tallet, det århundrede handlingen i *Egils Saga* udspiller sig i. Angående magtens centralisering i Norge, Sverige og især 900-tallets Danmark under Harald Blåtand, eller Harald Gormsson som Lundt Hansen foretrækker at kalde ham, må sagaens kildeværdi mildt sagt siges at være begrænset, noget Lundt Hansen faktisk også selv angiver. I bogens tredje sektion er dronning Emma, der først var gift med Englands kong Æthelred og siden Knud den Store, det narrative udgangspunkt i Lundt Hansens fortælling om dynastiernes betydning for ekspansionen. I denne sektion holder forfatteren sig på samme tematiske spor og beretter detaljeret om Svend Tveskæg og Knud den Stores erobring af England, to konger han kalder Svend Haraldsson og Knud Svendsson, om det såkaldte Nordsøimperium og invasionerne af England i 1066. I de tre sektioner afslører Lundt Hansen et solidt kendskab til vikingetiden (Sic!). Der findes relativt få faktuelle fejl, der dog springer i øjnene, når forfatteren kritiserer andre for dette og hint – især for at holde fast i betegnelserne viking og vikingetid, men f.eks. også for at anvende kongenavne som Harald Blåtand og Knud den Store. Med tanke på den noget skingre kritik er forfatterens vekslen mellem fakta og fiktion også problematisk. Lundt Hansen angiver indledningsvis, at han rekonstruerer "udvalgte episoder og forløb, som de kunne have fundet sted", og at det tydeligt fremgår af teksten, hvornår han anvender dette i formidlingsmæssig henseende legitime greb. Dog fremgår disse rekonstruktioner kun af teksten, hvis man er fagligt rustet til at afkode dem. For en læser uden indgående kendskab til den skriftlige og/eller arkæologiske empiri, som Lundt Hansen bygger sin fremstilling på, må det være svært at holde styr

på, hvornår han slipper tøjlerne og frit digter hen over de studier og kilder, han ellers omtaler og anvender. Eksempelvis kan man i bogens første sektion læse detaljeret om Harald Klaks unge år, hvor Harald blev gennembanket og med andre drenge fik sin “første seksuelle oplevelser, ved tvang, i fuldskab, enten med dem selv som offer eller som udøver”. At vi *intet* ved om Harald Klaks ungdom, vælger Lundt Hansen at se bort fra. Der er ‘dramatiserede rekonstruktioner’ flere steder i bogen, og de er ofte ikke er så øjnefaldende som dette, hvorfor læseren må holde tungen lige i munden, hvis hun/han vil holde styr på, hvad der er fakta, og hvad der er fiktion.

Rettes blikket mod bogens kritik af betegnelsen viking, er denne kraftigt influeret af historikeren John Linds studie publiceret i et tidligere nummer af Kuml. På linje med Lind (og mange andre) fremhæver Lundt Hansen, at betegnelsen ikke var videre udbredt i de samtidige eller lidt yngre skriftlige kilder og kun “optræder i sagaer, på enkelte runesten og i nogle angelsaksiske digte.” Disse spalter er ikke stedet at gå ned i en dybere analyse af betegnelsen viking i de skriftlige kilder, men et par ting relateret til Lundt Hansens arbejde skal dog bemærkes. For det første at viking (i forskellige varianter) forekommer i *alle* de samtidige skriftlige kildetyper, vi nu engang har adgang til. Til dem, Lundt Hansen nævner i citatet, kan tilføjes latinske kilder og skjaldekvad. For det andet er det bemærkelsesværdigt, når Lundt Hansen ignorerer samtidige forekomster af begrebet i kilderne. Et eksempel er i hans anvendelse af et angelsaksisk digt om slaget ved Maldon 991. Digtet blev nedskrevet i det sene 1000-tal, men blev oprindeligt digtet nogen tid efter slaget, og her anvendes betegnelsen viking flere gange. Et andet eksempel er, at viking ofte forekommer i *Egils Saga*, både i middelalderlige håndskrifter og i den

glimrende nye oversættelse af Rolf Stavnem, som Lundt Hansen ifølge bogens bibliografi anvender. I denne anmelders øjne er det et stort metodisk problem ved forfatterens kritik af den etablerede forskning og formidling for ukritisk at anvende betegnelsen viking, når han bevidst undlader at gøre læseren opmærksom på, at viking faktisk forekommer ganske hyppigt i flere af de kilder, han inddrager. Forklaringen er selvfølgelig hans ambition om at vise, at man kan beskæftige sig med perioden uden at anvende betegnelsen, men i dette tilfælde efterlader det læseren med et misvisende billede af både de skriftlige kilder og perioden som helhed. Med hensyn til angrebet på vikingetiden som periodisering løber forfatteren åbne døre ind. Her virker det ofte som om, at han skriver sig op mod klassiske opfattelser, som forskningen for længst har forladt. Det fremgår også af bibliografien bagerst i bogen, der generelt ikke afspejler den nyeste forskning. Eksempelvis er det påfaldende, at Lundt Hansen ikke anvender nyere forskningslitteratur om baggrunden for vikingetiden, f.eks. James H. Barretts *What caused the Viking Age*. Man kan være enig eller uenig i Barretts teori, men når man ønsker at forklare ekspansionen i perioden, bør man i det mindste forholde sig hertil. Ligeledes springer det i øjnene, når hverken Else Roesdahl, Søren M. Sindbæk eller flere andre af de mest signifikante vikingetidsforskere i nyere tid, optræder i bibliografien. Roesdahl og Sindbæk har godt nok bidraget til lærebogen *The Viking World* (2008), som figurerer i litteraturoversigten, men f.eks. Roesdahls studier af betegnelserne viking og vikingetid er ikke inkluderet. Det er næppe en overraskelse for læseren med bare en smule indblik i historien, at vikingetiden som andre periodiseringer er udtryk for anakronistisk kassetænkning, hvor fortiden er blevet ordnet kronologisk af nogle af grundlæggerne af de forskellige specia-

liserede videnskabelige discipliner, som ud fra forskellige præmisser beskæftiger sig med fortiden, og at dette blev gjort med afsæt i den tid og det miljø, som disse kvinder og især mænd var socialt af. Periodiseringer er til for at holde styr på fortiden, som ellers ville være et endeløst dyb, der begynder, imens netop dette ord læses, og principielt set strækker sig så langt tilbage, som det overhovedet er muligt at forestille sig. Når jeg underviser universitetsstuderende, eller holder formidlende foredrag om vikingetiden, fremlægger jeg engang imellem den påstand, at vikingerne ikke kun rejste i et rummeligt perspektiv, men at de også var tidsrejsende. Det efterlader som regel tilhørerne noget forvirrede, indtil det udfoldes, at vikingetiden kun er vikingetid i Norden, mens perioden i andre dele af Europa kaldes middelalder. Når større eller mindre flåder drog fra f.eks. Ribe til det nuværende Frankrig i 800-tallet, sejlede den fra vikingetiden til middelalderen. Det betyder blandt meget andet, at man som vikingetidshistoriker per automatik også er middelalderhistoriker, idet man må forholde sig til kildernes ophavs- og tilblivelsessituationer i europæisk middelalder. Erfaringen er, at folk godt kan operere med denne dobbeltperiodisering, og at de godt kan acceptere, at såvel vikingetid som alle mulige andre periodiseringer er lavet for vores og ikke fortidens skyld. Imidlertid må det i denne anmelders øjne fastholdes, at Norden i perioden fra omkring år 800, eller lidt tidligere, til anden halvdel af 1000-tallet, eller et stykke op i 1100-tallet, både i samtiden og set i et forskningsperspektiv på flere måder udgjorde en så markant og selvstændig enhed, at den særlige nordiske periodebetegnelse også er legitim. Det klassiske eksempel er den maritime kultur og dens tilhørende skibsteknologiske udvikling, som Lundt Hansen da også utroligt mange gange i løbet af bogen fremhæver som

noget særegent nordisk. Et andet eksempel er, at perioden i udpræget grad var en overgangsfase, hvor Norden og især Danmark i hidtil uset grad blev en del af Europa. Kristendommens indførelse og kirkens institutionalisering spillede selvfølgelig en afgørende rolle i denne europæiske integration, og selv om kristningsprocessen først blev afsluttet i 1100-tallet, skete den grundlæggende sociokulturelle transformation i de forudgående århundreder. Integrationen ses også ved, at Norden og især Danmark i løbet af perioden på politiske, økonomiske og kulturelle niveauer gik fra at være en del af Europas yderste periferi til at være en integreret del af den kristne kulturkreds. Lundt Hansen har selvfølgelig ret i, at vikingen, og den periode, betegnelsen har lagt navn til, er blevet brugt i politiske sammenhænge. Det er ingen nyhed. Periodiseringen og begrebet var politisk inficeret fra begyndelsen af, idet J.J.A. Worsaae jo var erklæret nationalliberal, og i sine skrifter lagde han ikke skjul på sine forhåbninger om, at vikingetiden kunne inspirere samtiden. Som Lundt Hansen angiver, legitimerede Worsaae vikingen i videnskabelig henseende, og dette arbejde må ses i lyset af Worsaaes nationale sindelag – og 1800-tallets nationalisme generelt. Men Worsaae greb altså ikke betegnelsen viking ud af den blå luft. Man fristes til retorisk at spørge, hvad Worsaae ellers skulle have kaldt denne periode i Nordens historie? Vikingen havde i samtiden ikke den etniske dimension, som han – generelt har begrebet en klar maskulin aura – siden har fået, hvor det næsten kan anvendes på linje med etniske betegnelser som dansker, svensker, islænding og nordmand. Det er især grundet disse forhold, at Lundt Hansen ønsker at befri os alle (forskere og formidlere, ja hele den danske nation) fra vikingen og vikingetiden. Lundt Hansen er så forhippet på sit opgør med vikingetidsforskning og -formidling, at han overser,

hvordan der også er positive aspekter ved periodens popularitet, som man både som forsker og formidler kan drage fordel af. Også uden at falde i nationalismens sorte gryde, der jo nærmer sig sit farlige kogepunkt i disse år. Den enorme interesse er overordnet set en fordel for os, der arbejder med perioden. Lundt Hansen udnytter i høj grad selv interessen for vikinger og vikingetid, samtidig med at han slår på tromme for, at vi skal skylle betegnelsen og perioden ud med badevandet. Selv om man godt kunne argumentere for, at vikingetiden er overeksponeret, for det er den ofte, afspejler dette i sig selv jo den store betydning, som perioden og/eller forestillinger herom har i og for de moderne nordiske samfund. Desuden har vikingen og vikingetiden i dag en åben karakter, og der er ikke nogle, f.eks. politiske grupperinger, som har patent herpå. Uden at gå ned i teoretiske diskussioner af etnicitet, nationalitet, nationalism osv. er vikingen blevet et af de vigtigste nationale symboler, som folk på tværs af sociale og politiske skel identificerer sig med, og som på forskellig vis giver dem værdi. Sat på spidsen bidrager vikingen til social sammenhængskraft. Hvis vi fulgte den vej, som Lundt Hansen gerne vil føre os ned ad, ville mange af de moderne europæiske nationalstater skulle nytænke deres identitetskabende historie og symboler, der siden 1800-tallet har bidraget til at skabe de nationale identiteter på tværs af hidtidige uigennemtrængelige sociale skel, som vi stadig på godt og især ondt må forholde os til den dag i dag. Som historikere, arkæologer og andre, der arbejder med fortiden, bør vi selvfølgelig udfordre folks historieopfattelser, det er jo et vigtigt element i vores berettigelse og relevans i samfundet, men vi skal altid gøre det på en faglig sober måde.

Kasper H. Andersen
Moesgaard Museum

Christofer Herrmann: *Der Hochmeisterpalast auf der Marienburg. Konzeption, Bau und Nutzung der modernsten europäischen Fürstenresidenz um 1400.* Petersberg 2019. 600 sider. ISBN 978-3-7319-0813-5. Pris: 89,00 €.

Bogen er et resultat af et fireårigt forskningstipendium ved Deutsche Forschungsgemeinschaft. Undersøgelsen og dens resultater er baseret på en empirisk orienteret fremgangsmåde (og ikke fra "vorgegebenen Theoriemodellen").

Som titlen antyder, omhandler bogen kun højmeesterens palads i den vestlige del af det såkaldte Mittelschloss i Den Tyske Ordens store borg, Marienburg – dog er det på den anden side den mest fremragende del af det store kompleks.

Bogen er struktureret med 15 overordnede kapitler: 1) Forschungsstand und –methode. 2) Der ältere Hochmeisterpalast – Datierung und Baustruktur. 3) Der neue Hochmeisterpalast – Datierung und Baugeschichte. 4) Die Hochmeisterkapelle. 5) Baubeschreibung (Fassaden und Innenräume). 6) Nutzungsbereiche und Raumfunktionen. 7) Die hierarchische Struktur des Hochmeisterpalastes. 8) Die Farbigkeit und Bauplastik des Hochmeisterpalastes. 9) Der Hochmeisterpalast im Kontext der europäischen Residenzarchitektur. Vorbilder – Parallelbauten – Nachfolge. 10) Auftraggeber, Architekt und Werkleute. 11) Die Bewohner und Besucher des Hochmeisterpalastes (Gebietiger, Hofstatt, Gäste). 12) Herrschaftliche Repräsentation, Politik, Verwaltung und Alltagsleben im Hochmeisterpalast. 13) Der Hochmeisterpalast und die höfisch-ritterliche Kultur. 14) Die Modernität des Palastes am Ende des 14. Jahrhunderts. 15) Resümee. Hertil kommer Summary på engelsk og polsk (podsumowanie), diverse registre og en oversigt over dendrokronologiske dateringer.

Der er taget et utal af prøver til dendrodateringer, som giver meget præcise oplysninger om byggetidspunktet. Fløjen med højmasterpaladset er nemlig i modsætning til andre dele af Marienburg ikke i væsentlig grad præget af radikale ombygninger, kraftige restaureringer og ødelæggelser under 2. Verdenskrig. Selv i tagværket er der bevaret betydelige dele af den middelalderlige tagkonstruktion.

I en lomme bagi er bogen forsynet med 14 løse plancher, der væsentligst består af planer og snit. Bygningen består af op til fire stokværk, som alle har mange rum. Forfatteren benytter kun få af de gængse (men uhistoriske) betegnelser på rummene, men angiver dem på nutidig vis med et nummer. Derfor er plancherne uundværlige.

Under læsningen kan man med fordel have én eller flere plancher foldet ud og liggende på bordet ved siden af bogen. Bortset fra det rent praktiske (ved læsesituationen, bogen vejer 4 kg) er teksten med et elementært kendskab til tysk nem at forstå. De mange arkitektoniske fagudtryk kan oftest forstås umiddelbart i sammenhængen takket være gode fotos af detaljer og instruktive tegninger.

Bogen er rigt illustreret med materiale, der strækker sig fra helsides fotos over detailoptagelser til rekonstruktionstegninger og forklarende planer.

Næsten alle ordinære kapitler indledes med en "Zusammenfassung" på et par sider på farvet papir. Med mindre man i forvejen har et godt kendskab til højmasterpaladset, kan man med fordel begynde med at læse resumeet og alle sammenfatningerne til de mange kapitler. Så er man godt rustet til at læse den egentlige tekst.

Det er i denne anmeldelse ikke muligt at komme omkring alle emner i den store bog, men væsentlige dele vil blive omtalt.

Højmasterens palads består af to sammenbyggede dele. Den ældste bygning blev opført i årene 1331-1335 som en erstatning

af vestfløjen i forborgen til Marienburgs Hochschloss. Fløjen indeholder en stor sal kaldet *Der Große Remter* (egentlig afledt af *refektorium*, spisesal). Der er tale om det største profane, middelalderlige rum i hele Ordensstaten. Salen er overdækket med tre sammenflettede palmehvæl, der i ribbeføringerne har visse mindelser om stjernehvæl, men udspringer fra tre slanke ottekantede søjler af poleret granit. Hvælformen er ukendt i Danmark.

Det nye palads, der ligger syd for den ældre del og tillige består af en udvidelse vestpå ud mod floden Nogat, blev opført i etaper fra 1380-1396. Denne del omfatter højmasterens egentlige bolig og en række fornemme repræsentationsrum på øverste etage samt en lang række rum i etagerne neden under.

Selv om der er ligheder i arkitekturen mellem de to overordnede byggefaser, er der også forskelle. I den ældste del er der i *Der Große Remter* meget udsøgt billedhuggerarbejde i baser, kapitæler og konsoller. I den nye del er alle detaljer udformet i geometrisk, abstrakte former. Der er bestemt tale om pragtfulde rum i denne del, men i og med at de ikke er overlæsede med dekorationer, som ofte ses i højgotisk arkitektur, ligger udformningen (med udtagelse af hvælvene) tæt på en nutidig udtryksform i udsøgte materialer og af høj håndværksmæssig kvalitet.

Det nye højmasterpalads blev opbygget i et hierarkisk system, der både er arrangeret vertikalt og horisontalt. I det lodrette system er der fire etager, hvor der i bunden er boliger for skriverne i kancelliet og arkivet samt rum til magasin. I etagen oven over var arkivet og kancelliet anbragt. Den næste etage var beregnet for ordenens øverste embedsmænd lige under højmasteren kaldet *Großgebietiger*. På den øverste etage var der så en lang række fornemme repræsentationslokaler. Specielt på denne etage gjorde det horisontale hierarki sig gældende.

De repræsentative rum i den øverste etage er ordnet hierarkisk med rummene voksende i stigende størrelse og raffineret udførelse fra øst mod vest med de nutidige betegnelser: Hjørnesalen (eller Modtagelsessalen), Rådstuen, *Winterremter* og med kulmination i *Sommerremter*. Til det repræsentative hører også adgangsvejen med venterum kaldet *Hoher Flur*.

Forfatteren påviser, at den hierarkiske opbygning afspejles i et væld af former og detaljer: større grundflade, større loftshøjde, større vinduer, mere elegante hvælv, flere detaljer i de geometrisk abstrakte former i dørindfatninger, søjlebaser, kapitæler og konsoller. Understøtningen af hvælv ændres også fra mere pilleagtige former til de karakteristiske ottekantede søjler af poleret granit. Specielt i den øverste etage bemærkes, at trods afståelsen af figurativ skulptur, er stenhuggerarbejdet og anvendelsen af natursten i en i øvrigt teglstensbygning af meget høj kvalitet.

Højmesterpaladset var efter tidens forhold meget avanceret indrettet på det tekniske område. Omkring vandforsyningen var der fra den øverste etage bl.a. brøndskakter, der gik ned gennem alle etager. Således var der eksempelvis i venteområdet i *Hoher Flur* en kumme med frisk vand og en udslagsvask, så gæster kunne vaske hænder (og måske fødder) før indtræden i modtagelsesrummene. Der var et betydeligt antal latriner i bygningen placeret inde i murene: dels enkelte i højmesterens bolig og hos chefkokken og dels en samlet blok inde i bygningen med adgang fra flere etager og underjordisk afløb til floden.

I modsætning til den fremherskende brug af åbne kaminer i Vesteuropa, var de i Marienburg nærmest blot placeret af konvention. Den egentlig opvarmning bestod af kakkelovne og anlæg til varmluftopvarmning, som her i landet kaldes hypocauster. Sidstnævnte princip blev benyttet i stor stil med et meget stort antal

stighuller i gulvene i eksempelvis *Großes Remter* (med 36 stighuller) og *Winterremter* (14 stighuller). Der var fem af disse ovne, og nogle var placeret i det nederste stokværk, hvorfra den varme luft i visse tilfælde blev ført et par etager op for at udmunde under stighullerne i gulvet i et bestemt rum. I forbindelse med restaureringerne i 1800-tallet blev der foretaget forsøg med denne type opvarmning i slottet. Det viste sig, at man i den kolde tid godt kunne holde en acceptabel temperatur i 12-14 timer i de store rum efter en enkelt opfyring og naturligvis længere i mindre rum. Den varme luft, der strømmede op, havde en temperatur på 150-200° celsius, så området med stighullerne må have været afskærmet under brug.

I forbindelse med repræsentationsrummene var der indbygget en tjenergang i murværket, således at personalet kunne komme ubemærket frem. I gangen var der luger til disse rum, hvorfra der kunne udleveres mad og drikke. Tjenerstaben havde egen trappe ned gennem bygningen, ligesom der også var en speciel trappe fra øverste etage ned til arkivet og kancelliet.

Højmesterens private bolig var beliggende på den øverste etage mellem *Der Große Remter*, hvor han deltog i de to daglige fællesmåltider for hele det store personale, og repræsentationsrummene, hvor der blev holdt rådslagning og modtagelse af fornemme fremmede.

Forfatteren vier et kapitel til en analyse af samtidens fyrstelige paladser i Vest- og Centraleuropa. Mange forskere har i tidens løb hævdet, at højmesterpaladset eller elementer heri har været inspireret fra det ene eller andet anlæg. Her anføres, at vor tids forskere har langt større chance for at skaffe sig kendskab til mange forskellige slotsanlæg ud over hele Europa, end det var muligt for en middelalderlig bygmester. Den pågældende arkitekt kan umuligt have berejst store dele af kontinentet for at se disse bygninger. Chri-

støfer Herrmann viser, at der ikke gives et konkret monument, der har dannet forbillede for højmesterens palads. I stedet har der været tale om en begavet arkitekt, som dels har skabt en moderne planløsning og dels udviklet sin egen stil med de abstrakte geometriske former.

En forklaring på højmesterpaladsets specielle udformning fremlægger forfatteren i kapitel 13, hvor han modstiller formerne i den ridderlig-høviske kultur med forholdene ved højmesterens hof. Heraf fremgår det tydeligt, at der er store forskelle. Højmesteren var ganske vist overhoved (regent) for Den Tyske Ordensstat, men han var samtidig også leder af en gejstlig orden, som på mange områder holdt stor afstand til den verdslige levevis ved fyrsternes hoffer. Hvor andre forfattere ganske automatisk har antaget, at arkitekturen i højmesterpaladset må afspejle en fyrstelig levevis, har Christoffer Herrmann undersøgt, hvordan denne levevis egentlig har udfoldet sig, og hvordan den har afvejet fra forholdene i Marienburg.

Nu hvor vi så har fået en stor moderne monografi om højmesterpaladset, kan man spekulere på, om der kommer en tilsvarende om resten af Marienburg med Hochschloss og befæstningsanlægget.

Hans Krøngaard Kristensen
Institut for Kultur og Samfund
Aarhus Universitet

Helle W. Hornsnes, Jens Christian Moesgaard & Michael Märcher: *Denar til daler. Danmarks mønthistorie indtil 1550.* Danmarks Nationalbank. København 2018. 517 sider. ISBN 87-92933-07-7.

Bogen *Denar til daler. Danmarks mønthistorie indtil 1550* er udgivet i anledning af Nationalbankens 200-års jubilæum. Udarbejdelsen og redigering af tekst er foretaget af Nationalmuseet med

inspektørerne fra Den kgl. Mønt- og Medaillesamling som forfattere. Som titlen antyder, beskæftiger bogen sig med Danmarks mønthistorie, så selvom der naturligvis også har indgået udenlandske mønter i denne, skal man ikke forvente en gennemgang af den romerske republiks møntvæsen eller de nordtyske byers møntunion i middelalderen. Det er Danmarks mønthistorie, der beskrives.

Opbygningen af bogen er kronologisk og fordelt mellem tre forfattere i perioderne oldtid, vikingetid/tidlig middelalder og høj-/senmiddelalder. Helle Hornsnes har skrevet bogens første to kapitler, Jens Christian Moesgaard har skrevet bogens to næste kapitler, og Michael Märcher har skrevet bogens sidste tre kapitler. Det giver en sammenhængende præsentationsform og sprog indenfor hver af de tre perioder, men tydelig forskel mellem forfatterne. Der ikke er nogen konklusion. Det er et beskrivende værk, der går kronologisk frem. Det har den styrke, at det fungerer godt som opslagsværk, idet enkeltafsnitene kan læses hver for sig. Hvert afsnit afsluttes med oversigtslitteratur og noter. Fordelt over kapitlerne findes faktabokse, der forklarer udvalgte emner, som ville have givet opbrud i den generelle tekst. Det kan være metodefakta som uddybning af stempelstudier eller beskrivelser af skattefund. Udover faktaboksene er der også bokse med tabeller og skemaer over fundfordeling. Enten fordi disse kommenteres i teksten eller som understøttelse til tekstens udsagn. Bogen er velillustreret med mange gode kort. Navnlig fotografierne af mønterne er flotte, hvilket formodentlig skyldes, at de er lavet til bogen.

Da bogens syv kapitler fungerer som mere eller mindre selvstændige afsnit, vil de i denne anmeldelse blive beskrevet hver for sig.

I bogens første kapitel gives en generel introduktion til begrebet penge og

mønter, og de mekanismer der ligger bag dem. Navnlig beskrivelsen af mønters rolle i pengeøkonomi giver en virkelig god baggrundsviden for at kunne forstå, hvilke mønter der til forskellige tider har cirkuleret i et samfund, og hvilke af disse mønter der er bevaret til i dag. Det forklares på en let forståelig måde, der stadig respekterer emnets kompleksitet. For personer, der ikke tidligere har beskæftiget sig med tolkning af møntfund, giver dette kapitel en virkelig god indføring i emnet. I kapitlet gives også en introduktion til det europæiske møntvæsens opståen. Kapitlet afsluttes med en kort beskrivelse af omstændighederne omhandlende de møntfund, vi i dag kender til i Danmark. Her tillægges navnlig metaldetektoren stor betydning.

I andet kapitel beskrives de første mønter i Danmark op til indførelsen af en dansk mønt. I denne periode er langt den overvejende del af møntfundene romerske, hvorfor disse naturligt indtager en total dominerende rolle i teksten. Da mønterne ikke indgik i et egentligt møntvæsen, kommer kapitlet i høj grad også til at handle om handel og kontakter. Kapitlet afsluttes med overvejelser om mønternes betydning i datidens møntløse samfund, og det konkluderes, at mønterne skal tolkes på samme niveau som andre handelsobjekter. Først herved opnås et retvisende billede af lokaliteternes og netværkernes udvikling. Det er igen et velskrevet og yderst interessant kapitel.

I tredje kapitel behandles den første tid med mønter, nærmere bestemt perioden ca. 600-1060. Det er en periode, hvor mønterne udelukkende bruges omkring de første handelsbyer som Ribe og Hedeby. Samtidig er det også en periode, hvor udenlandske mønter fortsat dominerer i Danmark. Kapitlet rummer derfor længere passager om frankiske, arabiske, tyske og engelske mønter. Ved periodens afslutning var møntvæsenet langt mere

veludviklet og organiseret. Det fremgår tydeligt, at man nu bevæger sig ind i en periode, hvor der forskningsmæssigt er sket meget de sidste 30-40 år. Teksten er velskrevet og let tilgængelig, men man skal holde tungen lidt mere lige i munden for at følge med, og man ser også, at notemængden mere end tredobles. Til gengæld rummer kapitlet et væld af oplysning og nytolkninger om Danmarks første mønter, der tidligere kun har været tilgængelige i arkæologiske eller numismatiske tidsskrifter som enkeltartikler. Her fremføres det samlet og langt lettere overskueligt for læseren. Kapitlet rummer også et langt afsnit om, hvordan mønterne blev brugt. Ligesom ved de forrige afsnit præsenteres her på en overskuelig måde et væld af ny viden, der ikke tidligere har været tilgængeligt samlet.

I fjerde kapitel lægges vægten i høj grad på de forskellige aspekter, et veludviklet møntvæsen indebærer. Landsdelsmønter, kongeligt møntmonopol og møntveksling, kirkens andel i mønter, vægt og lødighed samt håndværket med at fremstille mønterne. Anden halvdel af kapitlet er dedikeret til mønternes rolle, funktion og udbredelse i samfundet. Der er kun i meget ringe grad fokus på mønterne selv. Den let forståelige form vedholdes, og læseren hjælpes ubesværet igennem denne lidt mere tekniske del af mønthistorien.

Femte kapitel omhandler perioden 1230-1380. Der er valgt af skille ved 1380 fremfor den mere klassiske 1350, fordi emnet er mønthistorie. Valdemar Atterdag samlede rigtig nok Danmark igen, men han fik ikke genrejst udmøntningen af en dansk mønt. Det skete først under Margrethe I. Det er en periode med enormt mange fund. Samtidig sker der er voldsom degenerering af de danske mønter, både hvad angår indholdet af sølv, men også rent æstetisk. Mønterne bliver følgelig svære at datere og stedfæste, hvorfor det er en periode med mange

metodemæssige udfordringer. Af samme årsag handler en del af kapitlet om problematikkerne omhandlede bearbejdning af det store skatte- og enkeltfundsmateriale. Et uhyre spændende emne i den behandlede periode er forsøget på at udskifte møntveksling med plovskatter. Emnet gennemgås grundigt, og problematikkerne fremlægges ærligt og uden overfortolkning. Det samme gælder den senere meget hyppige brug af møntvekslinger. Kapitlet beskæftiger sig ligeledes meget med udbredelsen af mønter til alle dele af samfundet.

I det sjette kapitel gennemgås perioden 1380-1480. Kapitlet begynder med et større afsnit om genskabelsen af møntvæsenet, og hvorledes møntvæsenet fremadrettet adskilte sig fra det forrige. Det er meget beskrivende, hvilket skyldes, at møntvæsenet er blevet langt mere komplekst med flere mønttyper og vekslende kurser på mønterne i forhold til udenlandske. Herefter gennemgås perioden i 20-års intervaller efter mere eller mindre samme skabelon. Hver periode forholdes til skattefund samt enkeltfund bestemt af Møntsamlingen i tidsrummet 2015-2016. Denne meget skematiske tilgang adskiller sig fra det foregående kapitel, selvom det er samme forfatter. Det er meget forfriskende, at der på den måde drages konklusioner på et så nyt og ubearbejdet materiale. Erik af Pommerns kobbersterling helliges et særligt afsnit. Det er ikke alene en uhyre interessant mønt, men det er også den hyppigst enkeltfundne danske mønt.

Bogens syvende og sidste kapitel bærer i høj grad præg af, at man nu er kommet op i en tid, hvor de skriftlige kilder flyder langt talrigere end tidligere. Det gælder bl.a. i form af flere regnskaber, hvor andel af naturalieøkonomi kan holdes op mod andel af pengeøkonomi, men også hele produktionsdelen, hvor næsten alle møntmestre nu kendes. Ikke kun ved navn,

men også store dele af deres embedsliv. I Norge påbegyndtes udmøntningen igen om end uregelmæssigt efter en henvend 100-årig pause. Først fornyligt er udbredelsen af metaldetektoren vundet frem i Norge, og den deraf følgende voldsomme stigning i enkeltfund behandles her, hvilket er et yderst kærkomment bidrag til et ellers ganske underbelyst emne i dansk litteratur. Præsentationen af periodens mønter igennem skattefund og enkeltfund bestemt af Møntsamlingen 2015-2016 fortsættes. Dog ikke i fastsatte perioder, men mere løst efter en blanding af mønttyper og regenter. Kapitlet afsluttes med en meget kort gennemgang af tiden op til i dag. At afvikle 500 års mønthistorie på seks sider kan virke voldsom oven på et 500 siders lang værk og cirka lige så mange års mønthistorie. Ikke desto mindre fungerer det godt som afslutning på værket. Det havde virket for abrupt blot at slutte med Christian III's møntreform i 1541.

Som bogens titel antyder, er der tale om et kronologisk værk om Danmarks mønthistorie, og netop med tryk på mønthistorie. Læsere med interesse for mønter som genstande vil ikke kunne få tilfredsstillet deres lyst med dette værk, da der kun i begrænset omfang sættes fokus på den enkelte mønt. Her må man vende sig mod ældre opslagsværker. Til gengæld formår bogen på fremragende vis at samle op på de sidste 30-40 års forskning og få præsenteret et samlet billede af vores forståelse af Danmarks mønthistorie igennem oldtid, vikingetid og middelalder. Der er tale om en overordentlig velskrevet bog, der på en let forståelig og lettilgængelig måde behandler et emne, der ellers af mange vil blive betegnet som meget specialiseret. Samlet set betyder det, at bogen også ved sin præsentationsform, gode noteapparat og litteraturhenvisninger kan fungere som indgangsvinkel for alle, der ønsker at arbejde videre med emnet.

Bogen er vellustreret og lækker og dermed et must for alle med bare et minimum af interesse for Danmarks mønthistorie. Man skal dog være opmærksom på, at bogen kun er udgivet i et meget begrænset oplag, og derfor ikke kan købes hos boghandler eller i museumsbutikker. Til gengæld er den gratis tilgængelig på Nationalbankens hjemmeside. I denne anmelders øje en ærgerlig beslutning, men man kan håbe, at det vil betyde, at flere får bogen i hånden. Under alle omstændigheder er der på alle måder tale om en højst læseværdig og anbefalelsesværdig bog.

Thomas Guntzelnick Poulsen
Museum Østjylland

Lisbeth M. Imer: *Danmarks runesten*
– *En fortælling*. Foto: Roberto Fortuna.
København 2016. 368 sider. ISBN 978-87-02-19132-5. Pris: 350 DKK.

Nærværende bog udkom allerede i 2016. Hvorfor jeg først nu har fået den til anmeldelse står hen i det uvisse, men da der er tale om en ualmindelig dejlig bog, tænker jeg, det går. Runesten er immervæk skabt for evigheden, og talrige er da også de sten, der truer misdædere med alverdens forbandelse, hvis man ødelægger eller fjerner monumentet, så tre år er jo ingen tid.

Og det er immervæk ikke hver dag, at vi ser en ny bog om de danske runesten eller om runetekster i det hele taget. En stadigvæk uomgængelig klassiker er Lis Jacobsen og Erik Moltkes *Danmarks Runeindskrifter* i tre store bind, bestående af henholdsvis Text (jo, sådan skrives det!), Atlas og Register publiceret i 1941-42. Der er tale om det stadigvæk mest grundige og omfattende oversigtsværk over alle de kendte runeindskrifter, og altså ikke kun runestenene, selvom de selvfølgelig har en

fremtrædende plads. Hertil en videnskabelig gennemgang af *Stand der Forschung* anno 1941 præsenteret i en syndflod af opslag i det såkaldte Saglexikon (man var virkelig glad for x'er dengang). Det ville være synd at sige, at der leffes for publikum, og for at "imødekomme ønsket om en billig håndbog [...] uden det tyngende videnskabelige apparat" udkom året efter en lommeudgave med alle runeteksterne samt deres oversættelse. Af mit eget eksemplar af lommeudgaven fremgår det i øvrigt, at det store trebindsværk kan erhverves for kr. 100. Det lader sig desværre ikke længere gøre; nu må man almindeligvis hoste op med mindst 1.000 kroner, mens det er lommeudgaven, der koster en hund.

Runestenene, storstensgravene og skibssætningerne hører til blandt de oldtidsminder, der tidligst tiltrak sig opmærksomhed fra de lærde, og de første værker om runestenene stammer da også helt tilbage fra midten af 1600-årene. Når jeg ovenfor henleder opmærksomheden på lige netop *Danmarks Runeindskrifter*, skyldes det foruden det åbenlyse i værkets grundighed, at det tillige er det første værk, hvor man valgte at afbilde med fotografier fremfor stik og tegninger. Det valg, man dengang traf, afstedkom, at alle de kendte runesten blev fotograferet, vist i øvrigt ofte med Moltke som fotograf. I 2010, i forbindelse med undersøgelserne af Jellingstenen, blev den idé undfanget, at man burde genfotografere de henved 260 kendte runesten med henblik på digital formidling – nu i farver! Disse fotografier udgør en væsentlig del af den nu foreliggende bog, og det er omkring fotografierne, at forfatterens velskrevne tekst snor sig.

De mange fotografier er taget af Nationalmuseets fotograf Roberto Fortuna, der ganske velfortjent har sit navn med på forsiden af bogen. Billederne er ofte meget stemningsfulde, ikke mindst de der

er taget i det åbne land, hvor man får dele af landskabet og vegetationen med. Men nu er der jo ikke tale om en kunstbog. Opdraget var at foretage en ny fotoregistrering af runestenene, og den utaknemmelige opgave har været at få runer og ornamentik på de ofte forvitrede sten til at stå så tydeligt frem som muligt. I billederne fra 30'erne tog man to sæt billeder, dels et med den rå sten, dels et hvor man med kønrøg havde optrukket behugningerne, hvilket ofte giver et fremragende resultat. Med de nye optagelser har man valgt kun at fotografere de 'nøgne' sten (med mindre de selvfølgelig i forvejen var optrukne) oftest fotograferet om natten og med brug af kunstigt lys. Hvordan fungerer så de nye optagelser sammenlignet med de ældre? Ofte forbavsende godt, men det er også nemt at se, at det ikke alle steder fungerer lige godt, særligt på de forvitrede sten. Tag f.eks. den sten, der kaldes Gørlev 1, der har en meget lang tekst med lange slanke runer. Her synes jeg, at de ældre optrukne fotografier er klart bedre end nyoptagelserne, og på billedstenene Ålum 3 og Glenstrup 2 er man simpelthen nødsaget til at finde de gamle fotografier frem, hvis man skal se motiverne.

Teksten er som nævnt rigtig velskrevet. Der er simpelthen tale om populær formidling i særklasse. Overblikket er stort, og efter endt læsning føler man sig klogere på både runerne og runestenenes kulturhistorie. Tyngden er lagt på kronologi, proveniens og runeteksterne som skriftlige kilder. Runestenene er dog ofte, nogle gange mere elegant end andre, meget grafiske i deres udtryk, ligesom en del af stenene har dekorationer af den ene eller anden slags, men en mere kunsthistorisk tilgangsvinkel til runestenene leder man næsten forgæves efter, når der ses bort fra et mindre afsnit om dekorationer. Det er tydeligvis ikke her, forfatteren har sin interesse, men det kunne nu ellers have

været interessant nok. Skulle der være et lille ønske til genoptrykningen, var det et katalog og noget bedre kortmateriale, hvor pletterne på kortet ikke blot er pletter, men faktisk refererer til en specifik sten. Men det mavesure skal ikke have lov at afslutte denne anmeldelse. Der er tale om en rigtig dejlig bog, smukt opsat, smækfuld af gode fotografier og med en velskrevet og læsevenlig tekst. Vi siger tak herfra.

Lars Krants Larsen
Moesgaard Museum

Ola Wolfhechel Jensen: *På spaning efter det förflutna. En historia om arkeologiskt fältarbete i Sverige 1600-1900.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm 2018. 341 sider. ISBN 978-91-7402-460-9.

Denne bog – i et appetitligt format og med det nydelige layout – omhandler ikke alene en lang periode af arkæologiens historie, men er også en bog, der er blevet til over lang tid. Det mærker man. På den gode måde. Den er velstruktureret, den har informative billedtekster, og den er forsynet med noter og med detaljerede lister over kilder og litteratur. Og den har et omhyggeligt person- og et stedregister.

Og netop registrene er der god brug for, når forfatteren Ola Wolfhechel Jensen præsenterer læseren for sit righoldige galleri af personer og et mylder af steder, alt imens han elegant bevæger sig ikke alene i tid og sted, men også mellem det store overblik og de små indblik. For igen og igen er han helt nede i kildematerialet, som da vi delagtiggøres i arkæologen Hjalmar Stolpes desperate anmodning om at få tilsendt mere millimeterpapir. Året er 1882, og Stolpe står i udgravningerne ved Vendel Kirke og har måttet tegne grav VII uden brug af det rette papir "...och Du förstår" skriver han til Hans Hildebrand

“hvad det betyder för undersökn”. Stolpe må omgående have 10 ark sendt til Örbyhus station, hvor stationsforstanderen skal have besked på at sende det ud med et mælkebud. Det kan gå for langsomt! Feltarbejdet må udføres bedst muligt.

Fra bogens første side bemærker man forfatterens engagement. Det lykkes nemlig Wolfhechel Jensen at lægge en vedkommende teoretisk ramme om de trehundrede år af feltarkæologiens historie, så den ikke alene fortæller historien om, hvordan vi som arkæologer har lært den lange række af uskrevne regler, vi agerer efter i felten, men også historien om hvordan den tavse kundskab formidles gennem generationer af arkæologer og til sidst størkner i en række selvfølgelige og uskrevne regler, der kan være svære at bryde. For sådan plejer vi jo at gøre

Wolfhechel Jensens bog beskriver svensk feltarkæologis udvikling helt fra den spæde start før 1600-tallet, hvor biskop Olaus Magnus tolkede en lang række fortidsminder som jætters værk, og forfatteren følger de praktiske forudsætninger for dette arbejde videre til Johannes Bureus' mange illustrationer af runesten. Interessant er, at allerede en af Bureaus' arvtagere, Johan Peringskiöld, gjorde brug af kvadreret papir, da han i midten af 1600-tallet tegnede Sigurdsristningen på Ramsundaberget. På den måde fik tegningen lettere de rette forhold i proportionerne. Men gennem 1600- og 1700-tallet eksisterede ingen fast måde at praktisere feltarkæologi på. Metoderne afhang af adskillige faktorer. Vigtigst var selvfølgelig, hvem der udgravede, men også hvilket anlæg man udgravede, hvilken information man søgte, og hvilken arbejdskraft man havde til rådighed. Og Wolfhechel Jensen leder forgæves efter mere detaljerede diskussioner af de forskellige metoder og finder kun Olof Rudbeck, hvis feltarbejde tages under kærlig behandling – på godt og ondt.

Selv om feltarkæologiens professionalisering først tager fart i 1800-tallets anden del, ser forfatteren tendenser på dette allerede i århundredets første del, hvor arkæologien præges af to forhold: En romantisk idealisme og en jordnær indsamling af empiri, hvor blandt andet Bror Emil Hildebrand ordnede oldsagerne på Lunds historiska museum efter treperiodesystemet. Der er ingen tvivl om, at det store nybrud sker i anden halvdel af 1800-tallet, hvor flere af de udgravnings- og dokumentationsmetoder, der præger feltarkæologien i dag, udvikles. Det sker samtidigt med, at metodernes brug diskuteres som led i en videnskabeliggørelse af feltarkæologien, og hvor begreber som kulturarv, handel med oldsager og retten til at udgrave er i spil. Et eksempel er anvendelsen af fotografier som dokumentation. For skønt det ældste fotografi taget på en arkæologisk udgravning i Sverige er fra 1874, så anvendes fotografering først systematisk til dokumentation i begyndelsen af 1900-tallet. Og her spiller danskeren Georg Sarauw en rolle, da han som en af de første indkøber et fotografiapparat til et svensk museum. Det sker i hans egenskab af ansat ved den arkæologiske afdeling på Göteborgs Museum, hvortil han kom efter tiden på Nationalmuseet i København.

Wolfhechel Jensen kan også, gennem sit indgående kendskab til kildematerialet, give læseren et lille indblik i livet i felten omkring år 1900, hvor forskellene i Sverige mellem by (arkæologerne) og land (jordejerne og arbejdskraften) syntes endnu tydeligere end i så mange andre lande. Vi får også et indblik i det udstyr, som museerne dengang sendte af sted til udgravningerne – og i det udstyr, som arkæologerne savnede, da de var i felten, og derfor skrev hjem efter. Men der er også eksempler på breve om mangelfuld forplejning, om arkæologer, der gik sultne i seng og om børn, der blev anvendt som billig arbejdskraft på udgravninger.

Op mod år 1900 ser Wolfhechel Jensen en klar tendens til, at arkæologerne selv bliver mere aktive i udgravningsarbejdet, og at skiftet fra overvågning til deltagelse falder sammen med, at interessen for feltarkæologiske detaljer øges. Samtidigt spores en gryende professionalisering af den rutinerede arbejdskraft, der ansættes ved gravninger. Johan Wester og Olle Sjögren er gode eksempler. To dygtige arbejdsmænd, der var vant til arkæologisk arbejde og flittigt blev anvendt af Otto Frödin i forbindelse med hans undersøgelser i Alvastra.

Årtierne omkring år 1900 var – også i et feltarkæologisk perspektiv – en meget innovativ periode i arkæologiens historie, hvor metoder og redskaber fra andre fag (murskeer og nivellérapparater) blev taget i brug – og viden om disse metoder og redskaber blev spredt mellem arkæologer gennem artikler i faglitteratur og på kongresser. Af disse fremhæver Wolfhechel Jensen den internationale arkæologikongres i Stockholm i 1874, da Hjalmar Stolpe fremviste gravningen på Birka, og Bror Emil Hildebrand lod en af de store høje i Gamla Uppsala udgrave for at imponere deltagerne. Men også de nordiske arkæologmøder nævnes.

Bogen er i lækkert format og med god papirkvalitet, illustrationerne er fine og understøtter teksten perfekt. Dertil kommer, at forfatteren skriver med veloplagt autoritet og er god til at tage sin læser i hånden med pædagogiske overskrifter som “Vad man fann och hur man tolkade”, og at han hyppigt lægger “En kort rekapitulation” ind.

En absolut vedkommende bog, der vækker til eftertanke og gør én nysgerrig efter mere. For alle kan være enige om, at den feltarkæologiske praksis – de metoder og teknikker vi vælger ved udgravninger – har afgørende indflydelse på vores resultater. Vælger vi en anden metode eller en anden teknik, kan resultaterne

ændres. Og dét er et af arkæologiens helt store kildekritiske spørgsmål. Men vi bør måske tænke mere over, at lige som vores nutidige valg er påvirket af fortidens arkæologers valg, så vil vores nutidige valg påvirke kommende generationers feltpraksis. Hvordan mon Wolfhechel Jensen forholder sig til dette?

Henriette Lyngstrøm

Saxo-Instituttet

Københavns Universitet

Hans Krongaard Kristensen: *Mariager Kloster*. Jysk Arkæologisk Selskab. Højbjerg 2018. 171 sider. ISBN 87-93423-27-5. Pris: 188 DKK

“Mariager Kloster var i middelalderen det største bygningskompleks i Jylland.” Med den oplysningen börjar Hans Krongaard Kristensens bok om birgittinklostret i Mariager, formellt upprättat genom ett påvebrev av den 4 januari 1446. Boken har ambitionen att samla allt aktuellt vetande om klostret, och lyckas fint med det.

Kapitel 1 behandlar kortfattat birgittinordens historia samt Mariager Klosters grundläggning, utveckling, verksamhet och ekonomi. Kapitel 2 återger Heliga Birgittas föreskrifter om vilka proportioner klosterkyrkan och de övriga byggnaderna skulle ha och hur de skulle användas, samt beskriver ett antal äldre birgittinkloster som kan ha varit förebilder för Mariager, främst naturligtvis moderklostret i Vadstena.

Kapitel 3 beskriver de utgrävningar och undersökningar som har ägt rum sedan 1895. Utgrävningarna 1988 och 1989, som författaren själv deltog i, är detaljerat redovisade. Även senare utgrävningar och murverksundersökningar behandlas.

Kapitel 4 beskriver klosterkyrkan, som antas ha blivit färdigbyggd efter 1460. Både kyrkans nuvarande form och hur de

olika delarna har förändrats genom historien tas upp. Kapitel 5, sedan, handlar om kyrkans inrättning och bruk. Här förklaras bland annat hur brödra- och systrakoren en gång var utformade och användes; vad som kan sägas om det ursprungliga utseendet hos försvunna delar av kyrkan; och vilken bildkonst från kyrkan som är bevarad respektive känd på annat sätt. Bland annat får vi veta att välbevarade korstolar från Mariager i dag finns uppställda i Visborgs kyrka.

Kapitel 6 behandlar klosterbyggnaderna: först de spår av provisoriska byggnader som man funnit, sedan systrarnas tre flyglar, därefter brödernas anläggning med ett flertal byggnader – varav en är bevarad – och slutligen byggnader och anläggningar i klosterområdets utkant, såsom ladugård, trädgårdar och fiskdammar. Med utgångspunkt i arkeologiska och byggnadsarkeologiska iakttagelser gör författaren en detaljerad rekonstruktion, så långt det är möjligt. Efter detta beskriver och diskuterar kapitel 7 några lösa byggnadsdelar och andra fynd, bland annat delar av granitkolonner, formsten av tegel och en andaktsbild.

De tre sista kapitlen avrundar boken. I kapitel 8 beskrivs vad som hände med kyrkan och klosterbyggnaderna efter reformationen; kapitel 9 är en sammanfattning; och kapitel 10 är en efterskrift, som tar upp möjligheter för framtida undersökningar samt problem av antikvarisk och kunskapsförmedlande art.

Som framgår av beskrivningen är detta en mycket välorganiserad bok. Den är lätt att läsa, bildmaterialet är förträffligt och författaren lyckas exceptionellt väl med att relatera klostret till dess sammanhang: arkitekturen hos andra birgittinkloster, birgittinordens idéer och praktik, förvaltningen av stora kloster under sen medeltid. Hans beläsenhet är imponerande. Ändå ska en recensent försöka finna fel, och efter viss möda kan jag redovisa följande.

De båda första kapitlen bygger huvudsakligen på ett urval av befintlig litteratur. Något annat hade inte varit möjligt. Det är ett gott urval som görs, och upplysningarna är tillförlitliga. Det är också berömvärt att författaren tar upp Birgittas detaljerade föreskrifter för sitt kloster. Men för förståelsen av själva klosterkyrkans inrättning hade läsaren haft nytta av några ytterligare klagöranden. Varför fanns koret i väster och inte i öster, som i de flesta kyrkor? Svaret är att Birgitta hade funnit en originell och praktisk lösning på hur tre olika grupper – bröder, systrar och lekfolk – skulle kunna använda kyrkan samtidigt, utan att komma i fysisk kontakt med varandra. Koret i väster är inte ett kor i vanlig mening, utan kan lika väl beskrivas som brödernas kyrka. Deras högaltare stod i rummets östra ände och användes på vanligt sätt, med celebranten på den västra sidan. De mässor som firades där, firades endast för bröderna. Systarnas kor fanns på en läktare (pulpitur) i långhusets östra ände. Deras altare var Mariaaltaret, som genom sin höga placering längst österut var kyrkans förnämas-te altare. Under detsamma stod ett Birgittaaltare, som kunde användas när mässa firades för lekmän (och då får vi tänka oss grupper av pilgrimer med egen präst, eftersom detta altare stod utanför brödernas klausur). Gallerierna på långhusets norra och södra sida var till för att bröderna skulle kunna röra sig från sitt kor till Mariaaltaret utan att komma i direkt kontakt med lekfolket, och Mariaaltaret var naturligtvis avskilt från systrarnas kor med ett skrank (gitter). Kanske har författaren inte haft allt detta helt klart för sig. I alla fall stämmer inte hans hypotes om att brödernas huvudaltare har haft en dubbel funktion, "så det både kunne bruges i forbindelse med brødrenes gudstjeneste i koret vest for altret og ved messer for lægfolk i skibet" (s. 95). I den utförliga beskrivningen av S:ta Katarinas transla-

tion i Vadstena (se *Den stora kyrkofesten för Sankta Katarina i Vadstena år 1489*, utg. av Birgitta Fritz & Lars Elfving, Stockholm 2004) får vi veta att man vid detta tillfälle *undantagsvis* gjorde det möjligt att stå öster om altaret och fira mässa för folk i skeppet. Men det krävde att altartavlan togs bort och att ett podium av trä byggdes på altarets östra sida.

Urvalet av upplysningar i kapitel 2 är som sagt gott. Det enda ställe där jag saknar något är i beskrivningen av Vadstena klosterkyrkas tillkomst på s. 27. Det faktum att taket började läggas 1418 och att kyrkan invigdes 1430 hade kompletterat övriga upplysningar här.

Boken är genomgående pedagogiskt skriven och ger generöst med förklaringar och illustrationer. Därför är det en smula märkligt att kapitel 4, om klosterkyrkan, saknar grundplan och längdsnitt av den nuvarande kyrkan. Det hade underlättat läsningen. Det hade också underlättat om författaren redan från början hade förklarat att den ursprungliga kyrkan var en pseudo-basilika med betydligt högre valv i mittskeppet än i sidoskeppen. Den upplysningen kommer först på s. 86, medan valven och deras historiska förändringar börjar beskrivas redan på s. 75.

Ett par upplysningar i kapitel 5 verkar också vara felaktiga. På s. 101 står det att en öppen kista fanns uppställd i nunnekoret som ett *memento mori*, men enligt klosterregeln (*Regula Salvatoris* 27) skulle den funktionen fyllas av en grävd grav på lämplig plats inne i klostret. Och på s. 103 sägs det att en avliden nunnas lik "efter begravelsesceremonien i kirken blev ført ud på søstrenes kirkegård, der var omkranset af søstergårdens korsgang". I regeln (*Regula Salvatoris* 18) står det i stället att begravningssceremonin skulle hållas i systrarnas kor, varefter liket skulle bäras *in* i kyrkan genom Nådens och Ärans port, alltså ut ur klausuren. Det kan kombineras med upplysningen i *Extravagantes*

38, att begravning i klosterkyrkans omgång är tillåten. Sannolikt begravdes alltså en del systrar inne i klosterkyrkan, övriga på en kyrkogård utanför. Säkert vet vi att bröder regelmässigt begravdes i kyrkans omgång i det engelska birgittinklostret Syon Abbey.

För att inte dessa anmärkningar ska dominera det intryck som denna recension ger, vill jag betona att boken är synnerligen tillförlitlig och väl korrekturläst, dessutom ovanligt rik på kunniga och intressanta upplysningar. Några av dem bidrar till en förbättrad förståelse också av Vadstena klosterkyrka och dess inventarier. Och för att än en gång inskräpa Mariagers betydelse, avslutar jag med ett citat från Efterskriften (s. 155):

“Kirken var blandt landets største, og de tre lange fløje i søstrenes gård mod nord omgav sammen med kirken den største klostergård i Danmark ... Maria-ger Kloster var blandt de allerstørste birgittinerklostre og så vidt, det kan skønnes ud fra de arkæologiske undersøgelser, det bygningsmæssigt bedst organiserede af disse klostre.”

Stephan Borgehammar
Lunds universitet

Morten Larsen: *Danmarks Middelalderlige Tiggerklostre. Franciskanernes og dominikanernes bygningskultur.* Vendsyssel Historiske Museum & Jysk Arkæologisk Selskab. Højbjerg 2018. ISBN 978-87-93423-34-3. Pris: 277 DKK.

Det er sigtet med denne bog at sætte fokus på arkitekturhistorien og bygningsarkæologien bag franciskanernes og dominikanernes stiftelser i det gammel-danske område, forstået som det nuværende Danmark inklusive Skåne, Halland, Blekinge og Sydslesvig – men uden de middelalderlige erobringer på Rügen og

i Estland. Denne afgrænsning giver god mening. Ganske hurtigt forstår man som læser også, at der alene er tale om brødrenes stiftelser. De samme ordeners institutioner for kvinder behandles ikke. Det er til gengæld en overraskende begrænsning, som jo ikke har dækning i bogens titel. Det samme gælder behandlingen af de øvrige tiggerordener, som alene får plads som en form for reference. Måske kan der blive lejlighed til at give dem, herunder ikke mindst karmeliterne, en fortjent behandling ved en senere lejlighed.

Det er omkring 100 år siden, at Vilhelm Lorenzen udgav værkerne *De danske Franciskanerklostres Bygningshistorie* (1914) og *De danske Dominikanerklostres Bygningshistorie* (1920). De er værd at dvæle et øjeblik ved, ikke mindst da den aktuelle bogs titel lægger sig op ad Lorenzens. Hvor er der hændt meget inden for bygningsarkæologien siden da. Hertil har intet vel bidraget mere end Nationalmuseets mammutværk *Danmarks Kirker*, som efter grundlæggelsen i 1928 udgav sine første kirkebeskrivelser i 1933. Her sattes standarder for beskrivelse og dokumentation, som er blevet rendyrket gennem årene, og som har dannet det fundament, hvorpå Morten Larsens arbejde hviler.

For mens Lorenzen havde som mål at skrive bygningshistorien, så var han begrænset af, at kildematerialet i udpræget grad var af skriftlig art, mens de fysiske bygningslevn kun leverede en mindre del af kildegrundlaget. Med Morten Larsens bog er det omvendt. Her er det bygningsarkæologen, der taler – og det med den vægt og den metode, som i dag står til rådighed.

Bogen er en lettere omarbejdet version af Morten Larsens ph.d.-afhandling, som blev forsvaret i 2015. Forfatterens absolutte styrke er, at han mestrer den moderne bygningsarkæologiske metode. Udgangspunktet for analysen er et omfattende empirisk materiale, som forfatteren

dokumenterer gennem talrige fotografier og ikke mindst gennem et fornemt opmålingsmateriale. Bogen er rig på forfatterens egne fotos, og hertil kommer hans egne opstalter, grundplaner og aksonometriske tegninger, som er uundværlige for dokumentationen og forståelsen. Morten Larsen demonstrerer hermed, at han kan sin bygningsarkæologiske metier. Alle fotografier er daterede, hvilket sætter en ny standard for fremtidige bygningsarkæologiske publikationer.

De historiske kilder træder i baggrunden, og det er således ikke hos Morten Larsen, man skal søge diskussion og ny viden om ordensforskrifter, kirkehistorie og teologi i nævneværdigt omfang. Det er derimod bogens styrke, at den understreger betydningen af den arkitektoniske udvikling, der er blevet monumenterne til del gennem århundrederne – inklusive de restaureringer, som naturligvis også er del af bygningshistorien. Bygningshistorie er udviklingshistorie. Hertil bidrager væsentlige betragtninger vedrørende anvendelsen, som jo ikke alene havde et religiøst formål. Klostrene fik i løbet af middelalderen i stigende grad verdslige funktioner, blandt andet som rammen om større eller mindre begivenheder og møder. I et skema oplistede ganske instruktivt de mange begivenheder, som er dokumenteret i skriftlige kilder, eksempelvis afholdelse af retterting. Det understreges, hvorledes den stadige udbygning af bygningsmassen må have haft som et af sine formål at skabe disse rammer. I senmiddelalderen omfattede den fuldt udbyggede løsning anlæggelsen af en ekstra klostergård, hvorved der både var en klausurgård og en mere offentlig gård. Andre steder anlagdes udløberfløje, utvivlsomt med samme formål.

Bogen består af seks dele: 1. Materialet og dets udforskning; 2. Tiggerordenerne i europæisk middelalder; 3. Grund, stad og stiftelse; 4. Planløsning og indretning; 5.

Form og forandring: 6. Tiggerordenerne og samfundet. De tre første afsnit har karakter af indledning. Her sættes rammerne, mens de tre sidste afsnit udgør bogens hovedkapitler.

Bogen er forsynet med gode kort, instruktive grafer over byggeaktiviteten for udvalgte klostre, lister over stiftere og meget andet nyttigt dokumentationsmateriale. Hertil kommer et omfattende noteapparat og stedregister.

Et væsentligt spørgsmål, bogen stiller, er, hvorledes forholdet mellem klosterordenernes idealer på den ene side og de danske realiteter på den anden giver sig udtryk. Tårne og hvælvinger er udbredte i Danmark, men er ikke i pagt med idealerne i udgangspunktet. Her er det forfatterens væsentlige fortjeneste, at han understreger betydningen af den nordtyske og skandinaviske kontekst. De danske klostres arkitektur kan kun forstås, hvis man ser den i en snæver nordeuropæisk sammenhæng med tradition for netop hvælv og tårne.

Man kunne ønske sig, at der var blevet mulighed for at inddrage det arkæologiske fundmateriale, som er gjort i forbindelse med udgravninger i og ved klostrene. Det anføres, at fundene ofte er fremkommet ved soldning og derfor mangler stratigrafi, men de kan dog entydigt knyttes til et givent kloster og indgår dermed i klosterhistorien. Det gælder således de relativt mange fund af seglstamper i begravelser hos franciskanerne (Næstved og Svendborg). De er vidnesbyrd om, at de pågældende har søgt deres sidste hvilested netop dér, at det var populært at blive begravet hos franciskanerne, og så er de stratigrafiske data måske knapt så afgørende.

Men hvad blev der egentlig af de kvindelige stiftelser? De kom ikke med her, men de udgjorde deres egen særlige del af franciskanernes og dominikanernes bygningskultur, anlagt og opført efter an-

dre principper end de øvrige (mandlige) stiftelser. Der er ikke fundet plads til dem i denne bog, men skulle man ønske sig en fortsættelse, så kunne den passende begynde her. Der gælder færre ordensforskrifter for kvindelige stiftelser, variationen er derfor større, men den nord-europæiske kontekst er lige så relevant at belyse. For selvfølgelig skal også de ses og forstås i denne sammenhæng.

Kvinder har spillet en stor rolle ikke alene som beboere i klostrene, men også som klostergrundlæggere og donatorer, som det da også tydeligt fremgår af Morten Larsens bog. Den mest bemærkelsesværdige kvindelige stifter var vel grevinde Ingerd af Regenstein, som stiftede fem franciskanerklostre på Sjælland omkring midten af 1200-tallet; fire var til mænd, og et var til kvinder. Hertil kommer det faktum, at fire af de fem stiftelser for kvinder i Danmark faktisk blev stiftet af kvinder. Der er nok at tage fat på, og vi kan kun håbe på en fortsættelse af det fortrinlige arbejde.

Michael Andersen
Nationalmuseet

Henriette Lyngström (red.): *Farverige Vikinger*. Sagnlandet Lejre 2018. 120 sider.

Den store interesse for vikingetiden betyder, at forholdet mellem formidling og forskning, rekonstruktion og eksperimentel arkæologi befinder sig i et spændingsfelt med adskillige og ofte modstridende holdninger og interesser. I anledning af et aktuelt udviklingsprojekt på Sagnlandet Lejre kaldet "Sagnkongernes Verden", blev der d. 9. september 2016 afholdt et seminar i samarbejde med SAXO-Instituttet ved Københavns Universitet. Formålet med seminaret var at indsamle eksisterende viden og diskutere vikingetidens farvebrug. Dette skulle danne

grundlag for den planlagte rekonstruktion af den store hal (XLI), der blev udgravet ved Mysselhøjgaard i Gl. Lejre i 2009. Seminaret var vellykket, hvis man skal stole på den artikel, som efterfølgende blev lagt op på videnskab.dk, og skulle have været karakteriseret ved lystige diskussioner – en “furor”, for at bruge journalistens eget udtryk, som man trods alt sjældent oplever i det akademiske miljø.

Bogen indeholder ti bidrag og samler dermed hovedparten af oplæggene, herunder et forord forfattet af Sagnlandet Lejres direktør, Lars Holten, som sammenfatter formålet med det nuværende rekonstruktionsprojekt, dets forhold til afholdelsen af seminaret samt bidragsydernes hovedbemærkninger. Afslutningsvis præsenterer bogens redaktør, om ikke en egentlig konklusion, så i hvert fald nogle punkter og eksempler fra seminaret, som er særligt brugbare i forhold til selve projektet samt nogle generelle overvejelser om forholdet mellem rekonstruktion og eksperimental arkæologi, der afspejler hendes mange års engagement i netop det felt.

Bogens struktur følger en progression fra de mere teoretiske overvejelser, der starter med en diskussion af autenticitet, som et grundlæggende uopnåeligt mål for historisk rekonstruktion (Nis Tobias Jespersen). Efter en diskussion af begrebets forskellige betydninger konkluderer forfatteren, at processen i forsøget på at opnå autenticitet har sin egen videnskabelige og formidlingsmæssige værdi. Derefter problematiserer Tim Flohr Sørensen menneskers opfattelse af den sanselige verden og metafysiske oplevelser og forestillinger i forhold til lys ved en sammenligning af nutidig dansk kirkearkitektur og jættestuer. De fleste læsere er vel bekendt med kirkerummet baseret på egen erfaring, men man savner til gengæld nogle konkrete faktuelle oplysninger om, hvordan jættestuer blev

anvendt som rituelt rum, for eksempel i forhold til bevægelse. Emnet er klart relevant, men som læser skal man dog selv forsøge at udlede, hvad konsekvenserne egentlig er for rekonstruktionsprojektet. En konklusion fra forfatteren, hvor hans egne overvejelser om anvendeligheden af hans arbejde i det konkrete projekt, ville have været nyttig, men er desværre udeladt. Betydningen af lys og skygger i et – formodentlig – socialt og religiøst rituelt rum som Lejrehallen kunne godt fortjene flere overvejelser.

Efter de teoretiske overvejelser følger de mere metodiske. Der inddrages en række *case-studies* bestående af farveanalyser fra andre tidsperioder og regioner, nemlig antikkens farverige marmorskulpturer og efterreformatorisk kirkeinventar (Amalie Skovmøller og Karin Vestergaard Kristiansen). Disse stiller tekniske spørgsmål om bestemmelse af dårligt bevarede farvepigmenter og problematiserer de valg, konservatorer træffer og har truffet i deres restaureringsarbejde. Derudover eksemplificerer begge artikler skiftende opfattelser af farve og farvesymbolik igennem perioder og kulturer, et emne der fortjener mere opmærksomhed, end bogen generelt giver det. Derefter følger to studier, der omhandler vikingetiden, og som derfor er af mere direkte relevans for rekonstruktionsprojektet: Farveanalyser af træfund fra Jellings Nordhøj og af det dekorerede hammerbånd fra Høring Kirke (Mads Chr. Christensen) og af de hvidkalkede lerkliningsfragmenter fra Tissø (Josefine Franck Bican), hvor spørgsmålet om brug af farve som statusudtryk og synlighed berøres, om end kun kortfattet. Der deles ydermere erfaringer med rekonstruktion af vikingetidsfarver af mere (Maj Ringgaard) eller mindre (Jørgen Poulsen) kontrolleret videnskabelig karakter. Yderligere forskning i tekstilers bevaringsforhold fremkommer særlig nødvendig, bl.a. med potentielt større

konsekvenser for den nuværende, generelt accepterede viden om regionale præferencer i tøjfarver i Skandinavien, Irland og England.

Problemstillingerne, som seminaret og bogen har befattet sig med, er mangfoldige og diskussionsberettigede. Spørgsmålet om autenticitet og om hvorvidt formidling skal være forskningsbaseret eller ej løber som en rød tråd igennem bidragene og er, som debatten i kølvandet på designer Jim Lyngvilds inddragelse i Nationalmuseets vikingetidstilling har vist, højaktuel. Behandlingen af spørgsmålet er således kærkomment, men vil fortjene en mere dybdegående diskussion i en anden sammenhæng. En anden problemstilling, som træder frem i lyset i flere af bogens bidrag, er naturvidenskabens voksende rolle i arkæologien, dens potentiale og til tider tidsbegrænsede succeser. Naturvidenskabens tidsbundethed bliver især tydelig set i lyset af de hårde erkendelser opnået som følge af tvivlsomme valg truffet af 1800-tallets konservatorer, der om noget viser, at de videnskabelige metoder er i konstant udvikling og ikke altid langtidsholdbare.

Man bliver kortvarigt begejstret over, hvad bogens titlen lover: "Farverige Vikinger". Samtidigt med at nære håb om at lære om et forskningsmæssigt underbelyst emne bliver læseren ramt af tvivl og selvkritik: Kan man egentlig nogensinde rigtig forstå fortidens farveopfattelse og æstetik? Adskillige bidragsydere berører, dog desværre kun overfladisk, det afgørende spørgsmål om subjektivitet, og hvor kulturbetinget den sanselige oplevelse af farver og lys i grunden er. I forhold til seminarets formål, at indsamle viden og erfaringer for at danne grundlag for et rekonstruktionsprojekts anvendelse af farver, kan man godt forstå prioriteringen af de udvalgte bidrag og deres fokus på metoder og teknikker. Som læser kan man dog ikke undgå at være lidt skuffet

over bogens indhold i forhold til dens titel. Farvehistorie er dybt fascinerende, ikke blot på grund af de tekniske og økonomiske aspekter, men fordi den åbner et vindue til datidens menneskers forestillingsverden, æstetiske sans og symbolske kommunikation. Disse emner bliver nævnt i forbifarten i flere af bogens bidrag, men bliver desværre aldrig objekt for dybdegående analyser og diskussioner. Bogens fokus er primært arkæologisk, og man kan kun drømme om, hvordan grundige analyser af det skriftlige materiale, bl.a. skjaldedigtning, kunne have bidraget til en bedre forståelse af vikingetidens farveopfattelse. Selvom nuværende forskning og eksperimental arkæologi om farvning af tekstiler nævnes, ville man alligevel som læser forvente, at en bog om "farverige vikinger" og med et omslag prydet af *reenactors* i rekonstruerede vikingedragter ville have inkluderet mere om rekonstruktion og farvning af dragter, hvilket i øvrigt også gælder for skibssejl. De mange perler, der findes bevaret fra vikingetiden, nævnes kun *en passant*, på trods af at de repræsenterer de bedst bevarede farver, vi har fra vikingetiden.

Man kan måske også sætte spørgsmålstegn ved bogens fokus på kunstige farver og pigmentering som indgangsvinkel til farvehistorie. Fra de følgende århundreder på tværs af Europa kendes talrige eksempler på, hvordan materialers egenskaber (tekstur, farve) blev anvendt med forskellig effekt i eksempelvis stenarkitektur og møbelsnedkeri. Middelalderkristendommen på samme tid, som bogen omhandler, tillagde eksempelvis forskellige materialer og farver symbolsk værdi og brugte dem som symbolsk kommunikation, hvilket tyder på en udviklet og kildemæssigt velbelyst æstetisk sans. Bidraget om antikkens farver fremhæver, at opfattelsen af farver blev forbundet med særlige genstande (f.eks. havet, lysende hud og skinnende hår) (Amalie Skovmøller). I den

forbindelse kunne man overveje, om ikke vikingetidens farveopfattelse også omfattede brug og anerkendelse af de rige farver, som naturlige materialer også kunne byde på? Dette gælder ikke mindst, når der er tale om en rekonstruktion af en stor hal og dens interiør. Her må de orangeøde gløder fra den åbne ild, det gyldne strå spredt på bænkene, den grålige aske på gulvet, de soddækkede sorte lofter og stolper have givet et bestemt æstetisk og sansemæssigt udtryk. Rekonstruktion som forskningsfelt byder på den måde på flere spændende spørgsmål end de, der behandles i bogen.

Dette, samt at flere af bidragene, der ellers som fremhævet på bagsiden, repræsenterer "den seneste viden", allerede har været udgivet andre steder, gør, at man som læser bliver i tvivl om, hvilket publikum denne beretning i grunden henvender sig til. Seminarets formål og prioritering af emner vil nok gøre det svært for bogen at stille forskere og studerende, som interesserer sig for vikingetidens farvehistorie, tilfredse. Derfor må bogen nok primært være henvendt til aktører indenfor formidling, *reenactement*, rekonstruktion og eksperimental arkæologi, som vil kunne gøre sig bekendt med konkrete eksempler, teknikker og erfaringer i dens bidrag. Disse vil især finde nyttige oplysninger om pigmentering af træ og i mindre omfang tekstiler i vikingetiden. Disse læsere opfordres til at reflektere over de valg, de nødvendigvis må træffe i deres rekonstruktionsproces og konsekvenserne af disse. Dette gælder ikke mindst i forbindelse med måden, hvorpå viden formidles og hvilken opfattelse af vikingetiden, der skabes hos publikum, når formidlere giver deres bud på, hvordan fortiden så ud. Disse overvejelser er ekstremt vigtige, og man kan lovprise seminarets og bogens indsats for at prøve at danne et kvalificeret og nuanceret grundlag for det konkrete projekt i Sagnlandet

Lejre og andre, der måtte følge. Dog står det stadig tilbage, at vikingetidens farvehistorie stadig er uskrevet.

Sarah Croix

Institut for Samfund og Kultur
Aarhus Universitet

Marzena J. Przybyła: *Pressblechverzierte spätkaiserzeitliche Trachtbestandteile in Südsandinavien*. Odense 2018. 893 sider. ISBN 978-87-408-3126-9. Pris: 598 DKK.

Marzena Przybyłas arbete om pressblecksornerade dräkttillbehör från yngre romersk järnålder i södra Skandinavien är ett mycket gediget och imponerande arbete. Det omfattar nästan 900 sidor och kommer att bli ett standardverk för alla dem som i framtiden kommer att arbeta med perioden och den här typen av föremål.

Boken är indelad i 20 olika kapitel varav de två första utgör en inledning till arbetet följt av en forskningsöversikt. I och med kapitel 3 börjar arbetets egentliga materialanalys. Den består av 13 kapitel, var och ett ägnat en kategori eller sorts dräkttillbehör. Därefter följer en sammanfattande översikt över metallföremål med pressblecksdekor från perioden i området och sedan ett omfattande analys av hur de påvisade lik- och olikheterna i materialet ska tolkas och översättas till kulturhistorisk kunskap. Avslutningsvis finns listor över fynd, en omfattande katalog och litteraturförteckning.

Boken tyngsta del är den omfattande materialanalysen. Den omfattar nästan 500 sidor och är som sagt vad uppdelad i kapitel med utgångspunkt från kategori. De första åtta kapitlen berör olika typer av fibulor (rosettfibulor, skivfibulor etc) var efter nålar, ringsmycken, hängen, knivslidbeslag och sist bälttillbehör behandlas. I dessa olika kapitel tas även material från

andra delar av norra Europa upp och man undrar varför författaren valt den titel på arbetet som gjorts. Detta får dock sin förklaring i de avslutande delarna. Men med bakgrund av den geografiska bredd som materialanalysen har borde titeln ha varit en annan kan man tycka, en titel som visade hur omfattande arbetet är.

Analyserna av de enskilda föremålskategorier sker på ett mycket pedagogiskt och överskådligt sätt. Inte minst underlättar det rika illustrationsmaterialet som består av föremålsfotografier av genomgående mycket hög kvalitet, av i vissa fall konstruktionsteckningar för att förklara komplicerade konstruktioner, utbredningskartor eller tabeller av skilda slag där information sammanställs på ett överskådligt sätt. Detaljeringsgraden i analysen är hög och varje enskilt föremål berörs och jämförs med andra, liknande föremål från närområdet eller från andra områden.

Avsnitten innehåller dessutom en kronologisk analys där det går att påvisa klara kronologiska skillnader i materialet.

Materialet som analyseras – förutom bältetillbehören – kommer framför allt från kvinnogravar. Endast i undantagsfall finns fynd från andra typer av kontext, till exempel boplats eller depå-/offerfynd. Detta påverkar självfallet bevaringsförhållandena och, skulle jag vilja påstå, förmodligen också spridningsbilden. Material från gravar är självfallet ett tacksamt material att arbeta med men gravar är inte ett helt okomplicerat källmaterial där man kanske skulle ha velat ha en högre grad av problematisering i analysen. Det som kan uppfattas som skillnader mellan regioner är kanske mer skillnad i gravskick än något annat? Den typen av problematisering spelar en underordnad roll i diskussionen trots att den borde vara väsentlig för förståelsen av materialet.

Analyserna av de enskilda föremålstyperna innehåller också diskussioner kring verkstäder, verkstadskretsar och verkstad-

straditioner. Och självfallet om hantverkarens ställning och möjlighet att röra sig fritt mellan olika delar av undersökningsområdet. Författaren påvisar många enskilda, regionalt begränsade detaljer – kan vara fråga om dekor eller konstruktion – vilka uppfattas, med rätta skulle jag tro, som utslag för lokalt verksamma hantverkare knutna till en storman eller ett maktcentrum. Till följd av bevaringsförhållandena har verkstadsattribueringarna främst fått baseras på synliga likheter. Det har inte varit möjligt att göra punsidentitetsanalyser trots att sådana skulle ge mycket säkrare resultat. Sådana analyser som gjorts på såväl silver- som guldsmycken har visat att det som kan uppfattas som likhet inte betyder att samma redskap – i betydelsen samme hantverkare – tillverkat de olika föremålen. När man har en så djupgående materialkännedom som författaren har uppövat får man dock en kännedom om materialet som gör att man med ganska stor träffsäkerhet kan pricka in föremål från samma verkstad. Och eftersom föremålen det i allmänhet är frågan om är så komplicerade att framställa får man räkna med att antalet verkstäder och därmed hantverkare som arbetat med dem varit begränsade. Och att de enskilda verkstäderna haft sina karaktäristiska sätt att göra vissa detaljer.

Eftersom analysmaterialet till mycket stor del består av kvinnosmycken är det ofrånkomligt att frågan om exogami och äktenskapsallianser kommer upp när spridningskartorna tolkas. Författaren ser i flera fall spridningen av smycken som bedömts tillverkade inom ett specifikt område men hittade inom ett annat som ett resultat av exogami. Tolkningen är mycket rimlig och kan nog förklara många av de smycken som hittats i "fel" område. Vissa av dem skulle också kunna vara ett indirekt resultat av exogami. Man kan tänka sig att en kvinna som tillhört det översta skiktet av den elitära gruppen vid ett giftermål med en man i ett annat

område fått med sig ett följe där det skulle kunna ingå en hantverkare. Spridningen av smyckena kan också spegla gåvogivande vilket författaren också framhåller. Och i enstaka fall kanske också vandrande hantverkare – eller skulle jag vilja tillägga – hantverkare som givits bort som en prestigefylld gåva. Räknar man med sådana försvåras dock tolkningen av spridningskartorna högst väsentligt!

En intressant företeelse som påvisas i materialanalysen är att det förekommer lokalt tillverkade efterbildningar av smycken från centrala verkstäder. Ett spänne från Vorbasse lyfts fram som ett exempel på detta. Detta är ju ett intressant problemområde som det finns många andra exempel på också.

En annan faktor som är intressant och som jag själv inte reflekterat över tidigare är livslängden för vissa fibulaformer. Hakorsfibulor har av allt att döma tillverkats av två eller tre generationer hantverkare. Detta till trots att formen borde vara väldigt känslig för modets växlingar och att vi vet att andra typer av fibulor har kortare livslängd. Vad är det som gjort att just den här typen av fibulor förblivit populära? Vad representerar de som vi inte vet?

En sak som jag vid genomläsandet av materialanalysen saknade – men som fick sin förklaring i de avslutande delarna – var personerna bakom de olika föremålen. Med det syftar jag inte på hantverkarna för de finns med. Nej, personerna som använt sig av de här föremålen. Författaren använder sig i och för sig av osteologiska analyser för att fastställa kön och i vissa fall ålder på de som begravts med föremålen. Och det ger en viss uppfattning om vem föremålen en gång tillhört och använts av. Men man skulle vilja gå ytterligare ett steg och redan i denna del av boken få en uppfattning om statusen hos individerna. Genom de osteologiska analyserna framgår att de flesta var kvinnor och att de var vuxna men inte åldringar. I undantagsfall finns män och yng-

re individer. I alla fall när det gäller vissa typen av spännen. Men vad som vore intressant vore att se vilken social tillhörighet bärarna haft. Inte bara att de tillhör eliten. Längre fram, i de avslutande avsnitten berörs detta, men det hade varit intressant att få en koppling mellan de enskilda typerna och social tillhörighet.

Det finns ett mycket uttalat regionalt drag vad beträffar kvinnosmyckena och deras uppträdande. För “manliga” föremål med pressbleck syns inte detta alls. Där är det snarare så att det finns ett överregionalt sätt att använda sig av den här typen av föremål och “modet” växlar också snabbare än vad det gör för kvinnosmyckena och kvinnodräkten som tycks vara betydligt mer konservativ och lokalt förankrad. Avslutningsvis utvärderas detta utifrån följande regioner: Själland, Jylland, Fyn, Bornholm, Skåne samt mellersta Östersjöområdet. Många intressanta, regionalt präglade drag lyfts fram och ges kulturhistoriska förklaringar som förefaller vara mycket övertygande. Genom sin breda materialkännedom kan författaren sätta in resultatet i en större, kulturhistorisk och kronologisk kontext vilket skänker det hela trovärdighet. Men en uppenbar brist finns när lokala maktcenter diskuteras så gott som uteslutande utifrån rika gravfynd och lösfunna guldföremål. Här borde mycket större hänsyn ha tagits till de centralplatser som undersökts i området. Hur kommer dessa in? Nu nämns Gudme, Sorte Muld och Uppåkra bara kortfattat. Trots att det på de här platserna har förekommit specialiserat hantverk, trots att det finns belägg för en mycket lång kontinuitet på dem och trots att de existerat samtidigt med de föremål som analyserats. Förekomsten av den här sortens platser, som inte alltid har ett uppenbart samband med rika gravfynd, visar ju med önskvärd tydlighet att bilden är betydligt mer komplicerad än vad gravfynden ger vid handen.

Marzena J. Przybylas arbejde om press-blecksdekorerade dräkttillbehör från yngre romersk järnålder är ett mycket imponerande arbejde. Det visar blandt annat hur vigtigt det är att gå tillbaka till de materiella lämningarna och värdera och analysere dem igen. Genom sitt arbejde har författaren fått fram många och vigtiga resultat som kommer att få betydelse för forståelsen av utvecklingen i södra Skandinavien, ja hela norra Europa under den här perioden. Resultaten kan jobbas vidare med för framtida forskare som genom detta gedigna arbejde fått en stabil grund att stå på.

Kent Andersson
Statens historiska museer
Stockholm

Caroline Wickham-Jones: *Landscape Beneath the Waves. The Archaeological Investigation of Underwater Landscapes.* Oxford 2018. 256 sider. ISBN 978-1-78925-072-5. Pris: 26,95 £.

Som det antydes af titlen, beskæftiger bogen sig med udforskningen af de landskaber og bopladser, som er blevet oversvømmet af havet siden stenalderen.

Første del introducerer grundlæggende geologiske begreber og processer samt arkæologiske metoder. I kapitel 1-2 gives der en historisk introduktion til udforskningen af de submarine landskaber (med fokus på Nordsøen og Orkneyøerne). Det beskrives heri, hvordan dette forskningsområde siden 1800-tallet og frem til i dag har udviklet sig til en selvstændig videnskabelig disciplin. Ligeledes beskrives det, hvilken betydning det har haft for opfattelsen af den ældre stenalder, at meget af kildematerialet har indtil for nylig været gemt på havbunden. Kapitel 3-4 beskriver de forskellige geologiske processer, som bestemmer kystforskydning (eustasi/isostasi mm.). Det er også i disse kapitler,

det illustreres, hvordan man genskaber kystlinjerne på baggrund af *sea-level index points* (SLIPs), og hvordan sådanne kan indsamles ved hjælp af boringer. Kapitel 5 illustrerer, hvilke processer der bestemmer bevaringsgraden af de submarine landskaber. Herunder hvordan de lokale forhold, sedimenter og bølgepåvirkninger har indvirkning på bevaringen af stenalderbopladserne.

Kapitel 6 og 7 giver en hurtig introduktion til forskellige *remote sensing*-metoder, sedimentanalyser og modelleringsarbejde. Med fokus på lovgivning og konventioner handler kapitel 8 om, hvordan man forvalter kulturarven i de submarine landskaber, og hvordan man bevarer og beskytter dem fremadrettet. Der gøres igennem de første otte kapitler brug af masser af *case studies* til at eksemplificere de geologiske processer, der beskrives. Kapitel 9-12 beskæftiger sig med konkrete undersøgelser, som har haft til formål at undersøge submarine landskaber og lokaliteter i forskellige dele af verden. Som det også pointeres af forfatteren, er dette ikke en fyldestgørende gennemgang. Forhistoriske lokaliteter, som er fundet i ferskvand samt vrage, er f.eks. ikke inddraget i denne gennemgang. Selvom det er meget forskelligt, hvor detaljeret de forskellige undersøgelser er beskrevet, giver de fleste en god introduktion til en given lokalitet, hvorved læseren bliver guidet videre til primærlitteraturen.

Indledningsvist gøres der opmærksom på, at intentionen med bogen "is to dispel the scepticism with which many archaeologists still view the idea that our ancestors walked the submerged hills and valleys of Doggerland and Beringia". Det er korrekt, som forfatteren påpeger, at der historisk set ikke har været tilstrækkelig opmærksomhed på betydningen af de submarine landskaber/bopladser. Situationen har imidlertid ændret sig så meget igennem de seneste 10 år, at man kan

argumentere for, at dette ikke længere er et underbelyst forskningsområde. Undervandsarkæologien har igennem de seneste år været i rivende udvikling, og derfor er der indenfor de seneste 5-10 år publiceret en række bøger, som har mange lighedspunkter med denne bog (f.eks. *Europe's lost world*, *Land beneath the waves*, *Submerged Prehistory*, *Under the Sea: Archaeology and palaeolandscapes of the continental shelf*, *Oceans of Archaeology* m.fl.). De fleste af disse publikationer pointerer selv, at de har som specifikt formål at demonstrere potentialet i at udforske de submarine landskaber og deres arkæologi. De beskriver også de geologiske processer, som gør, at bopladserne bliver oversvømmet, og metoderne der kan bruges til at udforske dem. Derudover har der været mange store tværvidenskabelige netværk, som har haft til formål at samle forskere med disse interesseområder (f.eks. *SPLASHCOS* og *LOST FRONTIERS*). De fleste, som har interesse i dette forskningsområde, har med andre ord for længst fået øjnene op for potentialet i dette forskningsfelt.

Som forfatteren selv skriver i bogen, har den været længe undervejs. Det er derfor muligt, at den er skrevet sideløbende med mange af de publikationer, som er udkommet de seneste par år. Dog er det lidt slående, hvor mange ligheder der er mellem bogen og publikationer, såsom *Submerged Prehistory*, der blev publiceret i 2011, og som også har til formål igennem casestudies at demonstrere potentialet i at udforske de submarine landskaber og bopladser i forskellige dele af verden. Er man inde i dette forskningsfelt og har indgående kendskab til litteraturen, vil man derfor også opleve, at det er påfaldende mange illustrationer, som bliver genbrugt i denne publikation.

Rent arkæologisk fremlægges der ikke megen ny viden i bogen. Dette er helt bevidst og et direkte resultat af, at bogen er tænkt som en lærebog, der har til formål at fremlægge eksisterende viden. Bogen

henvender sig derfor først og fremmest til dem, der ønsker en hurtig introduktion til forskningsfeltet, som beskæftiger sig med arkæologien i de havopslugte stenalderlandskaber. Sproget er let forståeligt, og der er gjort flittig brug af illustrationer. Forfatteren skal have stor ros for at kunne forklare komplekse processer hurtigt og forståeligt. Men ofte vil bogen ikke tilbyde en så tilstrækkeligt detaljeret beskrivelse af en given metode eller lokalitet til, at man kan undgå at søge viden i primærlitteraturen. Som eksempel kunne de forskellige typer *remote sensing*, som beskrives på fem sider i kapitel 6, godt være præsenteret med flere detaljer, end det er tilfældet.

For marinarkæologer eller arkæologistuderende har bogen sin berettigelse ved, at man hurtigt kan danne sig et overblik over en metode, et område eller en geologisk proces. Det, at bogen er opbygget som en lærebog, betyder, at den ikke følger den mere klassiske struktur med en præsentation af en konkret problemstilling, som bliver efterfulgt af diverse afsnit med analyser, resultater og diskussion. I bogen findes desuden en del faktabokse, som redegør for metoder eller fænomener.

Kapitel 5, "The mechanics of site submergence and preservation", bør fremhæves. Her gives nemlig en rigtig god og sjældent set forklaring på de processer, som bestemmer, om en given lokalitet er godt eller dårligt bevaret. Bogen giver ligeledes en rigtig god introduktion til forskningshistorikken, som knytter sig til udforskningen af de oversvømmede landskaber i Nordsøen. Til syvende og sidst er bogens største styrke dog, at den er en rigtig god lærebog for alle, som ønsker en kort, velskrevet og letforståelig introduktion til forskningsområdet. Den kan derfor på denne baggrund anbefales til alle, som har interesse i at få en sådan introduktion.

Peter Moe Astrup
Moesgaard Museum